

MEDELTIDEN I NYTT LJUS

Av Filosofie Doktor Per Linder

MEDELTIDEN I NYTT LJUS**2005****Innehåll**

Inledning

Vad är en ätt

1000-talet

Cistercienserna

Bjälboätten

Hogstadsjön

Dominikanerna och lagstiftning

Skänninge möte 1248

1300-talets strider och försoningen i Vadstena

1412 och konung Erik

Konciliarismen

Kristoffer av Bayern

Karl Knutsson

Sturarna

Stockholms blodbad

Gustav Vasa och Västerås recess

Erik XIV och Mälardalsrikets seger

Linköpings blodbad och medeltidens slut

Johannes Messenius

Sammanfattning

PS: Dominikanerna i nytt ljus

Ättartavlor

Kartor

Inledning

Efter att sedan slutet av 1960-talet i olika omgångar ha försökt förstå huvuddragen i den svenska medeltiden i allmänhet och den östgötska i synnerhet skall jag nu försöka ge en överblick över de slutsatser som jag kommit fram till och varpå de grundar sig. Åtskilliga frågor förblir obesvarade, men de hypoteser som jag här presenterar och prövar förklarar mycket av vad som tidigare varit höljt i dunkel.

Linköpings blodbad år 1600 kan sägas utgöra kulmen och slutpunkten på kampen mellan den framväxande kungamakten och det gamla världsliga och kyrkliga frälset som hade sitt främsta fäste i Götalandskapen. Den rådskonstitutionalism som den avrättade Erik Sparre förespråkade i sin skrift "Pro lege, rege et grege" är död (för lagen, för kungen och för hopen i nämnd ordning). Kvar återstår pro rege et grege.

Föreliggande arbete omfattar tiden från slutet av 900-talet fram till Linköpings blodbad och vill visa att motsättningen mellan kungamakt och frälse rymmer långt fler aspekter än man vanligen räknar med. En förutsättning för att kunna följa framställningen är att hålla reda på några viktiga grupperingar:

1. Götalandsfrälset (högaristokratin), dvs. frälset i såväl Öster- som Västergötland.
2. Gränsfrälset som hade besittningar på båda sidorna om gränsen mellan Danmark och Sverige.
3. Gränsfrälset med besittningar även i det övriga Sverige, främst Axelsönernas ätt.
4. Lågfrälset från Bergslagen.
5. Upplandsfrälset.
6. Unionskungarna.
7. Kyrkan. Såväl ordnar som kyrkoledning.

Under hela medeltiden går dessa grupper in i olika allianser och ibland råkar de i inbördes strider. Särskilt framträder en långvarig motsättning mellan de gamla stormannaätterna i Götalandskapen som utvecklas till högaristokrati och Uppland. Till sist segrar två Upplandsätter och inför envælde.

Dessutom är innebörden av två begrepp viktiga för att kunna följa framställningen. Räfst eller konungaräfst eller räfsteting som innebär ett slags domstolsförfarande som avgör inte minst ägotvister mellan frälset (världsligt eller andligt) och kronan. Från början utgick domsrätten från kungen som dömde i ärenden som sällan rörde honom själv, men så småningom kom domstolen att bestå av biskopar och frälse. Ibland försökte kungen få ärendena behandlade i häradstingen för att kringgå kyrkan och frälset. Recess innebär en överenskommelse mellan olika parter, vanligen mellan kungen och frälset. Sådana överenskommelser skedde naturligt nog på den mäktigaste villkor och fick ofta karaktären av ren reduktion.

Några frågor är särskilt viktiga i framställningen:

Cisterciensernas ankomst och betydelse.

1200-talets välstånd och befolkningsökning.

Lagstiftningen och dominikanernas roll.

1300-talets strider och den nationella försoningen i Vadstena.

1400-talets kaotiska strider med nya ätter som framträder och unionsstriderna fram till katastrofen 1520.

Till sist ser vi hur det medeltida Sverige går under på 1500-talet, en utveckling som avslutas år 1600 i Linköping.

Vårt att ihågkomma är också att vår tids syn på relationerna och gränserna mellan religion, teknik, vetenskap, makt, politik, ekonomi, lagstiftning inte var relevant under medeltiden. Kanske är vår uppdelning av dessa företeelser inte ens relevant i vår tid. Under medeltiden fanns i vart fall ingen gräns mellan dem. Allt hängde inte bara samman utan utgjorde en enhet. Att vidare påstå att medeltidsmänniskan huvudsakligen drevs av makt är en total

missuppfattning av medeltidens rättsuppfattning, religion, politiska system etc. Samma misstag begår vi för övrigt även idag i vår syn på andra kulturer.

Vad är en ätt

När man försöker följa en ätts historia överbetonas vanligen blodsbandet och svärdssidan även om de flesta genealoger insett att spinsidan också spelar en stor roll. Ursprungligen är en ätt sannolikt en stormannasläkt, d.v.s. de som bor på stormannagården och är släkt. Ätten, inte stormannen "ägde" gården. Det rådde alltså närmast identitet mellan ätten och gården vilket innebar att även de livegna "hörde till" ätten. På detta sätt har det säkert varit under vikingatid och tidig medeltid. Av detta följer att en ätt inte är lika med en släkt, snarare hör blod och jord samman. Ättillhörighet skulle innebära att man bodde på en gård och var släkt, men släkt behövde inte innebära blodsband. Såväl man som kvinna kunde giftas in i en ätt. Om äktenskapet blev barnlöst och den ena parten överlevde den andra och den överlevande gifte om sig tillhörde barnen i det andra äktenskapet ätten även om blodsband saknades till ättens anfader. Det vanligaste var säkert att en kvinna giftes in i en ätt och då bytte ättillhörighet, men om det bara föddes döttrar i ett äktenskap giftes en man in i gården och blev huvudman. Om kvinnan dog och mannen gifte om sig tillhörde alltså mannen, den nya kvinnan och barnen ändå ätten. Enbart denna syn på begreppet ätt kan förklara släktband som annars blir obegripliga och vi kommer att stöta på åtskilliga sådana fall under framställningens gång och de framträder med all önskvärd tydlighet i de bifogade ättartavlorna. Denna syn på ättillhörighet får stor betydelse vid arvstvister under medeltiden. Så länge stormannasystemet var intakt var ättillhörighet inte något större problem. Jorden var det som band samman generationerna, inte blodet. Detta kan vi ännu i vår tid se på den svenska landsbygden. När rörligheten ökade blev tillhörigheten ett problem. Individualiseringen av ägandet som successivt fick genomslag med början på 1200-talet måste ses ur detta perspektiv. Detta betyder inte att det gamla systemet övergavs, men när ätten spreds över större och större område med ett allt större jordinnehav på skilda håll blev ättillhörighet inte lika självklar. In på 1500-talet hade det fornnordiska systemet stor betydelse och som sagt tillämpas det fortfarande på svenska landsbygden. Dessutom kan vi utgå från att ätten hade kultgemenskap. Denna upphörde inte med kristendomen. En kyrka hörde till den kristna stormannagården. Kultgemenskapen var även viktig under romersk katolsk tid då ägandet individualiserades och ättens medlemmar blev utspridd över ett större område.

1000-talet

Erik Segersäll (d. 995) var kung i Västergötland och kristen. Som en framstöt mot Uppland anlägger han Sigtuna. Även om Erik avfaller fortsätter sonen Olof Skötkonung, som döptes vid Husaby av den engelska missionärsbiskopen Sigfrid, försöken att lägga under sig Uppland. Sigtuna förblir Götalandskapens och kristendomens yttersta utpost. Staden ligger vid Mälarens strand med borglika kyrkor i en krans runt staden. Redan här ser vi det som kommer att prägla hela medeltiden. Motsättningar mellan de uppländska landskapen och Götalandskapen

Mycket talar för att den kristendom Olof representerar var insulär, brittisk-irisk. Den var i vart fall som helst inte romersk. Gravvårdar från denna tid finns det gott om, men de flesta är förstörda. Varför? Har den segrande kyrkan på 11-1200-talet inte velat bevara banden till 1000-talet. Stavkyrkorna revs och gravmaterial användes som byggnadsmaterial. Detta gäller kristna runstenar, men även Eskilstunakistor. En brytning har i vart fall som helst ägt rum.

Var stavkyrkorna gamla stormannakyrkor som ersattes av romerska församlingskyrkor av sten då den romerska kyrkoorganisationen segrade på 1200-talet.

Denna från Rom skilda kyrka dominerade även under Olof Skötkonungs sons tid, Emund den Gamle som efterträdde den äkta sonen Anund (Se ättartavla 1). Adam av Bremen markerar distans till Emund. Emunds biskop Osmund Huvudlös är liksom Sigfrid troligen av engelskt ursprung eller möjligen ortodoxt, d.v.s. han var utan huvud, inte underställd påven i Rom.

Striden mellan Uppland (hedniskt) och Götalandskapen (kristna) fortsätter under Emunds efterträdare Stenkil som inte hade blodsband med Emund (se ättartavla 1). Här är det första exemplet på vad medeltida ättillhörighet kan innebära. Stenkil gifter sig med Emunds dotter liksom hans mamma gifter sig med Emund i sitt andra gifte. Stenkil blir genom två äktenskap ingift i den gamla kungaätten. Stenkil erövrar inte Uppsala utan Sigtuna förblir de kristna Götalandskapens yttersta utpost. Stenkil dör 1066. 1070 blir Sigtuna biskopssäte och S:t Per i Sigtuna biskopskyrka.

Var den ”Stenkilska ättens” stamfader är begravd är oklart. På ättartavlorna är alla som med ett visst mått av sannolikhet ligger i ättens huvudhelgedom Vreta inringade. Messenius avfärdar Ericus Olais teori att Inge d.ä. skulle ligga begravd i Varnhem efter att ha flyttats dit från Hånger kyrka. Mycket talar för att Inge d.ä. och hans hustru Helena (heliga Elin av Skövde) som tillsammans grundade klostret i Vreta ligger begravda i Vreta. Skulle detta tala för att även Stenkil, ättens stamfader, ligger i Vreta?

Stenkil var kristen, men verkar inte ha velat förstöra hednatemplet i Uppsala (eller stoppa hednakulten där om det aldrig fanns något tempel). Sonen Inge har mer framhärdat i den kristna tron vilket ledde till en reaktion under Blot-Sven.

Efter Stenkil var sonen Hallsten kung 1067-70 och först därefter blev Inge. d.ä. kung och han gifter sig som sagt med Helena, heliga Elin av Skövde, men i det äktenskapet föds enbart döttrar som emellertid kom att få stor betydelse som framgång av ättartavlorna. Istället blir Hallstens son Inge d.y. kung 1110-23. Efter Inge som troligen ligger begravd i Vreta blev Ragvald Knaphövde kung (troligen bror till Inge d.y.). Han mördas emellertid på sin första resa genom riket i Karleby i Västergötland. Västgötarna hade valt Inge d.ä:s dotterson Magnus Nilsson till kung, Margareta Fredskullas son. I denna situation rådde stor oklarhet om vem makten tillkom efter kung Inges död. I detta läge äktar den östgötske stormannen Sverker d.ä. Inge d.y:s änka och gifter så in sig i den kungliga ätten och blir kung. Även om det är hans andra hustru Ulfhild (som dock kan vara änkan efter Inge d.y.) som föder sonen Karl, är Karl ändå av kunglig ätt. Dessutom gifter sig Karl Sverkersson med Kristina Stigsdotter, dotterdotter till Kristina som var Inge d.ä:s dotter. Konkurrens om kungamakten saknas inte inom den kungliga ätten. Inge d.ä:s dotterdotter Kristina gifter sig med Erik Jedvardsson (Erik den helige) som skulle kunna anses stå närmare tronen än Sverker d.ä.

Genom Sverkers giftermål med Inge d.y:s änka kommer Vreta i den ”Sverkerska” ättens ägo, men egentligen finns alltså inte den sverkerska ätten, den är en sentida konstruktion. Det är fortfarande den gamla kungaätten från Erik Segersäll.

Med Sverker d.ä. fick Sverige en handlingskraftig kung som kom att omstöpa hela Sverige inklusive dess kyrka. Under hans tid börjar domkyrkan i Gamla Uppsala att byggas. Hednakulten är definitivt över. En enorm kraftutveckling i Götalandskapen ligger bakom, ekonomiskt och andligt.

De ätter som strider om herraväldet under 1000-1200-talen är gamla svenska stormannaätter som går tillbaka till Vikingatiden. En stormannagård var närmast att karakterisera som en större by som kanske gränsade till elementär stadsbildning. T.ex. verkar Bjälbo haft ett gille eftersom en gillesbroder nämns på en av runstenarna på Bjälbo kyrkogård. Gille är ju något vi förknippar med städer. Stormannen byggde gårdskyrka, troligen stavkyrka. Ur denna krets av stormän valdes kung, men kunglig börd var i praktiken ett tvång om än ej i rakt nedstigande led. Kungen tillsatte biskopar i t.ex. Skara och Sigtuna. Under 11-1200-talen sker emellertid

stora förändringar genom att Sverige inlemmas i den stora romersk katolska kyrkogemenskapen.

Sverker d.ä. tillskriver Bernard av Clairvaux och ber honom sända cisterciensmunkar till Sverige. Han donerar sin gård i Alvastra (och Nydala?) till munkarna. Alvastra är ju inte längre någon huvudgård för honom i och med att han tillhör den kungliga ätten. Alvastra kloster (Alvastra kommer av orden al och vaster = vadställe) grundas den 6 juni 1143 och denna grundläggningsdag firas genom hela medeltiden i Sverige. Kloster grundas alltid i särskilda syften och någon kallar på munkarna i särskilda syften och bereder dem möjlighet att grunda kloster. Även Sverker d.ä. kallade hit munkarna i bestämda syften. Säkert kände han till deras verksamhet nere på kontinenten. Kontakten mellan svenska stormän och kontinenten var inte bruten. Alvastra och Nydala var Sveriges första egentliga kloster. Vreta blev cisterciensiskt först 1162 då Karl Sverkersson nygrundar klostret, dessförinnan var det troligen av insulär typ och definitivt inte romerskt.

Cistercienserna

Cistercienserna anlade vanligen inte sina kloster i ödemarken långt från allfartsvägar som ofta påstås utan i närheten av en feodalherres eller furstes beskydd, i närheten av en färdväg och i närheten av ett vattendrag. Däremot fick de inte ta uppodlad mark i anspråk och det ledde till en viss avskildhet. Alvastras belägenhet uppfyller bara två krav; skydd av kungen och vid en färdväg. En av Sverker d.ä:s gårdar låg på Ombergs sydsluttning och vägen förbi Rök, Heda och Hästholmen var kanske den viktigaste i Östergötland, men i övrigt är platsen som den ser ut idag atypisk. En höjning av Tåkerns vattenyta till 100 meter över havet skulle förklara Alvastras belägenhet och dessutom Västra Tollstads, Kumlas, Väversundas, Källstads, Herrestads, Brobys och Hovs belägenhet. Vid sjöns strand, ofta på en halvö, har en gång dessa stormannagårdar som senare blivit församlingskyrkor legat. Se kartbilaga.

Hur fick då klostret jordbruksmark utan att ta uppodlad mark i anspråk som regeln förbjuder. Jo som cistercienserna så ofta gjorde, genom sjösänkning och utdikning. Så även säkert i Nydala vid Rusken, Julita vid Ölajaren och Varnhem vid Hornborgasjön.

Om Tåkern under tidig medeltid haft en så hög vattennivå som 100 m.ö.h. ligger Alvastra på en typisk platå vid ett vattendrag. Namnet får sin förklaring i och med att ett vadställe ligger alldeles intill mellan Smörekullen och Broby. Brobys namn blir också begripligt. Tåkern sänktes på 1840-talet, men sjön måste alltså haft en långt högre vattennivå då cistercienserna kom till Alvastra. Sverker d.ä. kände säkert till inte bara Cisterciensernas andlighet utan även deras tekniska skicklighet. Sjöns ursprungliga strandlinje är på sina håll fullt synlig, t.ex. vid Svanshals kyrka. Något som ytterligare styrker hypotesen om Tåkerns tidigmedeltida höga nivå är Hästholmens betydelse. Staden ligger just vid den rika Tåkernbygdens utförselplats vid Vättern. Alla stormannagårdarna hade sin kontakt med Vättern och västerut genom Hästholmen. Hamnen har rimligen fungerat som omlastningsplats. Någon kyrka har inte funnit i staden utan enbart ett kapell. Kyrkan låg i det intilliggande Västra Tollstad. Att Hästholmen gick tillbaka beror på att Tåkernbygden inte längre hade lika central betydelse.

Cisterciensernas sjösänkningsteknik och kvarnteknik ledde till ett ökat välstånd i västra Östergötland. Dessutom innebar deras ankomst att kyrkan successivt började inlemmas i den Romersk katolska kyrkan eftersom cistercienserna inte lydde under den lokala biskopen. Biskopens enda funktion var vigning av präster.

Sverker d.ä. mördas 1156 och Erik Jedvardsson blir kung, ingift i den kungliga ätten genom Inge d.ä:s dotterdotter Kristina. Han mördas i sin tur av Magnus Henriksson 1160, Ragvald Knaphövdes dotterson. Alla dessa tillhörde samma götalandssätt vilket innebär att talet om strider mellan den erikska och den sverkerska ätten inte är relevant. I Götaland grundas cisterciens kloster av denna ätt, även i närheten av den yttersta utposten Sigtuna. Däremot

grundas inga cistercienskloster i det inre av Uppland. Götalandskapen har stått för kontakterna med kontinenten och strävan efter att inlemma Sverige i en romersk katolsk gemenskap.

Bjälboätten

Bjälboätten kom att spela en avgörande roll i försoningen mellan stridande fraktioner i den kungliga ätten, i den ekonomiska utvecklingen under 1200-talet, i lagstiftningsarbetet och i slutförandet av att det nationalkyrkliga Sverige blir en del av den Romersk katolska kyrkan. Detta var möjligt främst p.g.a. ättens rikedom och att man gifter in sig i de kungliga ätterna i Norden (se ättartavlor 2-3).

Folke den Tjocke gifter sig ca. 1100 med Knut den heliges dotter Ingegerd. Deras son Bengt Snivil fick tre söner: Birger Brosa d. 1202, Karl Döve d. 1220 och Magnus Minniskiöld d. 1208. Birger och Karl var jarlar. Birger Brosa till Knut Eriksson, Erik den heliges son och Karl till Johan Sverkersson. Ulf Fase var son till Karl Döve och var jarl till Knut Långe från 1231 och från 1244 till Erik Eriksson. Knut Långes son var Holmger Knutsson som avrättades 1248 efter slaget vid Sparrsätra 1247 då Birger jarl (till Erik Eriksson) definitivt tog makten. Birger Brosa gifte sig med den norske kungen Harald Gilles dotter Birgitta. Harald i sin tur var gift med Ragvald Knaphövdes dotter. Birger Brosa var alltså ingift i den svensk kungaätten samt släkt med Harald Gille och Knut den helige. Trots Birgers och Karls enastående positioner i riket blev det den mindre kände Magnus Minniskiöld som kom att spela störst roll i Sverige genom sina söner.

Magnus var lagman i Västergötland, men herre till Bjälbo. Magnus fick i sitt första gifte Eskil som blev lagman i Västergötland d. 1227. Andra gånge gifte han sig med Ingrid Ylva som var dotter till Sune Sik, begravd i Vreta, som i sin tur var son till Sverker d.ä. Därmed var Magnus Minniskiölds barn av kunglig ätt och dessutom släkt med Knut den helige på farssidan. Magnus och Ingrid Ylva fick minst tre söner: Bengt, död 1237, lagman i Östergötland och efter brodern Karls död biskop i Linköping, Karl, biskop i Linköping, död 1220 samt Birger, jarl till Erik Eriksson. Dessutom finns en fjärde nämnd som frater till Birger, nämligen Elof. Elof nämns i flera diplom, men verkar inte spela någon avgörande roll. Han kan ha varit bror till Birger Jarl, men frater kan även betyda kusin, svåger eller andlig bror. Enligt min mening kan han knappast ha varit köttslig bror till Birger jarl. Om han varit det skulle hans betydelse ha varit så stor att vi skulle känt till mera om honom. Snarare är han Birgers svåger och i så fall ingift i ätten och anfader till Elofsönernas ätt som uppenbart hör till en av landets absolut främsta frälseätter (se ättartavla 3). Svärdsriddaren Johan Elofson och hans bror Andreas skulle alltså vara av kunglig ätt på modernet. Johan gifter sig med en dotter till Karl Tjelvasson av Fånö i Uppland. De får en dotter Kristina som gifter sig med Birger Persson av Finsta som alltså gifter in sig i den kungliga ätten. Deras äktenskap blir emellertid barnlöst och Birger Persson gifter sig då med en annan kvinna av samma ätt, Ingeborg, vars farfarsfar var Bengt Magnusson, bror till Birger Jarl. Hennes far, Bengt Magnusson död 1294, var lagman i Östergötland. Vi ser här hur uppländska och östgötska ätter gifter in sig i varandra. Kanske som försoning eller för att stärka den egna ställningen om man ser det från Uppländsk horisont. Johan Elofssons syster var den heliga Ingrid av Skänninge som tillsammans med sin syster Kristina är de första kvinnor i Sverige som bär dominikandräkt och som grundar dominikanklostret i Skänninge 1281 inspirerade av Petrus de Dacia som var lektor i S:t Olofs kloster i Skänninge på 1270-talet. Enligt denna släktbild fick Ingrid sitt namn efter sin mormor Ingrid Ylva. Johan och Andreas donerar Myklaby, dagens Nyckelby, i dåvarande Kälvestens socken till systrarna om de grundar ett nunnekloster i Skänninge. Marken på vilken klostret grundas doneras av Magnus Ladulås. En annan gård i

Myklaby tillhör senare Birgitta Birgersdotter vilket än mer stärker den har presenterade släktbilden. Johans dotter Kristina ärvs av maken Birger Persson enligt ett diplom och därmed ärvs gården i Myklaby av Birgitta. Detta knyter Elofsönernas ätt till den sk. "Bjälboätten".

Alla Magnus Minniskiölds barn och släktingar spelar viktiga roller i Sveriges tidiga historia, men den viktigaste av dem alla är Birger. Birger är av kunglig ätt på modernets, men stärker sin ställning än mer genom att han gifter sig med den barnlöse kung Erik Erikssons syster Ingeborg. Erik Eriksson var gift med Katharina Sunesdotter, d.v.s. dotter till Sune Folkesson, lagman i Östergötland (se ättartavla 1-2). Därmed skulle såväl Erik Eriksson som hustrun vara av kunglig ätt. När Erik Eriksson dör placerar Birger jarl hans hustru i Gudhems kloster. Om hon hade gift om sig skulle det kunnat leda till konkurrenser om kronan mot Birgers barn genom att maken då skulle vara av kunglig ätt enligt den syn på ätt som här presenteras.

Genom äktenskapet med Ingeborg försäkrar sig Birger jarl om att hans barn kommer att vara av Stenkilsk, Sverkersk och Eriksk ätt. Genom ingiftet tillförsäkrade sig även Birger om en enastående maktställning som skulle kunnat legitimera hans kungavärdighet. Valdemar Birgersson var närmast självskriven kungakandidat när Erik Eriksson dör. Trots det lanserade även Uppland sin kungakandidat, nämligen Holmger Knutsson, son till kung Knut Långe som blev kung 1231 efter upproret mot den unge Erik Eriksson 1229. 1234 dör Knut och Erik Eriksson blir till sist kung. Knut var av erikska ätten, men var även släkt med de s.k. äkta folkungarna. Knut grundade Skokloster där han är begravd. Holmger avrättas som nämns 1248 efter slaget i Sparsätra 1247 mot Birger jarl. Äkta folkungar brukar den ätt kallas som härstammar från Folke jarl, Birger Brosas son, som alltså tillhör den kungliga ätten.

Genom segern i Sparsätra som alltså är en fortsättning på den urgamla motsättningen mellan Götalandskapen och Uppland är det Birger jarl som i praktiken styr Sverige under den åldrige Erik Erikssons sista år och fortsätter göra det under sin omyndige son Valdemars regeringstid. Hur har den s.k. Bjälboätten och Birger jarl nått denna enastående maktställning. Genom arv och gynnsamma giftermål naturligtvis, men en sådan ställning kräver också en mycket stark ekonomisk bas förutom börd. Hur nådde man den?

Hogstadsjön

I Rimkrönikan nämns Hogstadsjön. Idag finns inte någon sådan sjö. På 1600-talskartor finns sjörester mellan Skänninge och Hogstad. Namn som Porskärret, Svämbro och Brogård vittnar om att slätten varit sankmark och sjö. Står vi en bit från Bjälbo kyrka på vägen mot Orlunda ser vi ett omfattande låglandsområde mot Högby och Skänninge. Gör vi hypotetiskt på samma sätt som med Tåkern och höjer vattennivån till 100 m.ö.h. framträder en sjö som förklarar mycket av östgötaslättnens topografi. Runt sjön ligger kyrkorna som säkert tidigare varit stormannagårdar (se bifogad karta). Högby gamla kyrkplats, Hogstad, Bjälbo, Skrukeby gamla kyrkplats samt de gamla byarna Axstad, Mjärdevi, Älgsjö, Marstad och Snyttringe. Sjöns utlopp var Skenaån genom Skänninge. Idag är Skenaån ute på slätten bara en utdikning av den tidigare sjön. Vägen mellan Skänninge över Bjälbo till Väderstad är ny och går på den gamla sjöbotten. Gamla vägen från Skänninge gick över Snyttringe till Älgsjö och vidare på åsen mellan Orlunda och Bjälbo fram till Bjälbo. Hogstadsjön skulle även förklara Skenaåns och Skänninges namn. Skenaån betyder den skenande ån och Skänninge de som bor vid den skenande ån. Idag ger Skenaån inte intryck av att kunna skena genom Skänninge där den rinner djupt nedskuren mellan Skänninges olika höjder där en gång rimligen stormannagårdar legat. Anledningen till att ån inte längre forsar fram är att Östgötaslätten absorberar all nederbörd och enbart successivt släpper genom vattnet efter att en del dunstat eller sugits upp av växtligheten. När Hogstadsjön bredde ut sig innebar minsta nederbörd att vattnet omedelbart rann av och utloppet skenade. Om landhöjningen påverkat utloppet kräver ytterligare utredning. Appunaåsen har skilt de båda sjösystemen åt, Hogstadsjön och Tåkern.

Skännings läge förklaras av Hogstadsjön, inte av att vägen från Linköping, Järstad, Vistena, Skänninge, Bjälbo passerar Skenaån här och möter vägen från Mjölby och Småland över Högbymon till Motala och Närke. Att dessa vägar korsas just här beror på åsar och av att Hogstadsjöns utlopp låg just här och att sjön var omgiven av Stormannagårdar. På samma sätt som Hästholmen fick betydelse som platsen för Tåkernbygdens utförselhamn så fick Skänninge sin betydelse som utförselplats för Hogstadsjöbygden. Dessutom utgår arkeologer idag från att Skänninge rymde minst fyra stormannagårdar som sedan blev kyrkplatser som kom att ingå i stadsbildningen, nämligen S:t Martin, Allhelgona, Dyhagen som biskopsborg och S:t Olof. Dessutom har vi strax utanför staden gårdarna Lagmansberga och Biskopsberga. Vi vet att sjösänkningstekniken var väl känd i trakten sedan cisterciensernas ankomst. Enligt min mening har Hogstadsjön sänkts för att bereda ny jordbruksmark för att mätta en växande befolkning eller också har sjösänkningen lett till den befolkningstillväxt som vi vet ägde rum under 1200-talet. Avsikten har säkert inte varit att torrlägga sjön. En sjö var alltför värdefull för jakt och fiske och kvarndrift vid dess utlopp. Dessutom var den viktig för kommunikationerna, den band ju samman gårdarna runt sjön och dessutom ledde dess utlopp till andra vattendrag som Svartån, Roxen och Motala ström ut i Östersjön. Sjön var en oerhörd tillgång. Sten Selander har visat att sänker man en slättsjö under en viss nivå så torrlägger den sig själv genom växtlighet och igenslamning så att den till sist bara är ett stort värdelöst träsk. Jfr. vad som idag händer med Tåkern som är dödsdömd om inte sjön höjs åtminstone till 1840-års nivå eller helst till den medeltida nivån. Om hypotesen stämmer har ny åkermark och nya beten skapats med stort näringsvärde. De gamla backåkrarna har övergivits. Mycket snart har den gamla sjöbottnens jord blivit näringsfattig och vi är framme vid 1300-talets jordbrukskris. I viss mån har man kunnat motverka utarmningen av den nya jorden genom ökad djurhållning, men vinsterna med sjösänkningen har varit relativt kortlivade. Detta borde gälla stora områden i hela Europa. På de nya markerna har man odlat korn som brödsäd, men främst till djurfoder och tillgången på vall har ökat markant. Detta har lett till ett stort överskott av smör, medeltidens främsta exportvara och den främsta importvaran har följaktligen varit salt som man konserverat smöret med. Överskottet av smör är i sig ingen rikedom om det inte finns avsättning för det och avsättningsmöjligheter kräver transportmöjligheter och en marknad för avsättning. Det är i detta sammanhang vi skall se städernas framväxt på 1200-talet, t.ex. Skänninge och Söderköping och det är i detta sammanhang vi skall se handelsförbindelserna med de tyska städerna och invandringen av tyskar till svenska städer. Det handlar om smörhandel p.g.a. det svenska jordbruksöverskottet som i sin tur är ett resultat av nyodling som blivit möjligt genom sjösänkingsföretagen av t.ex. Hogstadsjön.

Som nämnts hyste Skänninge flera stormannagårdar redan före det att staden växte fram och dessa måste rimligen varit engagerade i sjösänkingsföretaget och alla vid sjöns stränder måste även de varit med på företaget. Vilka har då genomfört sänkningen?

Ingen ätt skulle kunnat genomföra detta kollossala företag utom Bjälboätten under Magnus Minniskiölds tid eller möjligen under Birger jarls tid. Bjälbo var i ättens ägo, gården var ju t.o.m. ättens stamgods. S:t Martin donerades av Magnus Ladulås till S:ta Ingrid vid grundandet av klostret och kan alltså knytas till samma ätt. Dyhagens biskopsborg kan även den knytas till Bjälboätten genom biskoparna Bent och Karl. S:t Olof kan även ha varit i Bjälboättens ägo innan dominikanernas ankomst som jag skall visa längre fram. Kanske är det i fädernas jord som Bengt Magnusson väljer sin grav 1294.

Fördjupningen av åfåran genom Trojenborg och Skänninge var ett gigantiskt företag, men Hogstadsjöns försvinnande kan knappast förklaras på annat sätt. Arkeologerna borde inte gräva på måfå som de gör enligt min mening utan de borde pröva historikernas hypoteser. Problemet är emellertid att historiker och kyrkohistoriker inte uppställer några hypoteser som skulle kunna prövas arkeologiskt.

Donationerna från Magnus Ladulås samt Johan och Andreas Elofson till S:ta Ingrids nunnekloster i Skänninge var alltså i stor utsträckning transaktioner inom ätten, Sveriges kungliga ätt.

Sjösänkningen och smöröverskottet förklarar ändå inte helt Östergötlands framväxt som det kanske viktigaste landskapet under 1200-talet och Birger Jarls enastående maktposition som sönerna ärver. Överskottet måste nämligen exporteras och det kan inte ske utan vidare.

Dominikanerna och lagstiftningen

Dominikus Guzman grundade dominikanorden 1216 för att bekämpa kätteriet i södra Frankrike genom predikan och ett liv i Kristi efterföljd. Predikan och disputationerna med kättarna krävde studier. Orden spreds oerhört fort över hela Europa. Genom Thomas ab Aquino bidrog orden till att förena Aristoteles filosofi med kristendomen och orden trängde successivt in på universiteten.

1223 kom dominikanerna till Lund ditkallade av ärkebiskopen Andreas Sunesson, kanonist och skaparen av Skånelagen. Därefter grundades det ena klostret efter det andra i Sverige, ett i den viktigaste staden i varje lagsaga.

Skänninge 1237	Östergötlands lagsaga
Visby 1230	Gotlands lagsaga (hade ej egen lagman)
Sigtuna 1237	Upplands lagsaga
Skara 1239	Västergötlands lagsaga
Åbo 1249	
Västerås 1244	Västmanlands lagsaga
Strängnäs 1268	Södermanlands lagsaga
Kalmar 1243	Värends lagsaga
Lödöse 1243	Stadslag
Stockholm 1340	Stadslag
Viborg 1392	

Närke låg f.o.m. 1170 under Strängnäs stift, men var tidigt egen lagsaga. Lagmannen bodde i Östergötland åtminstone när Ulf Gudmarsson var lagman. Värmlandslagen utvecklades ur Västgöotalagen och Dalalagen låg under Västmanlands lagsaga.

Dominikanerna var lärda och inte minst rättslärda och slog sig ned eller snarare kallades till centralorten i varje lagsaga i Sverige. Detta kräver ytterligare förklaringar när det gäller dominikanernas relation till rättsväsendet i det medeltida Europa i allmänhet och Sverige i synnerhet.

Gregorius IX var påve 1224-41. Han skapade en systematisk samling av alla påvliga dekret. Officiellt erkänd som kyrklig lagbok blev denna samling 1234 som den enda giltiga samlingen dekret. Tillsammans med Gratians dekret (romersk rättslärda som sammanställde kyrkans rätt redan 1140) blev detta grunden till Corpus juris canonici. Härmed blev det helt klart att påven och bara påven var lagstiftande för kyrkan. Gregorius gynnade tiggardordnarna och gjorde dem till redskap för den påvliga politiken. Laterankonciliet 1215 hade som syfte att bekämpa kätteriet och den sociala och andliga oron som det medförde.

Fredrik II, tysk-romersk kejsare 1220-50, blev bannlyst 1227 av Gregorius, men ledde ett korståg 1228 som försoningsgest mot påven. Han försökte verkställa Laterankonciliet beslut genom rigorösa kättarlagar 1232 som påven godkände och dominikanerna blev inkvisitorer som skulle spåra upp kättarna. Fredriks lagar gällde hela det tysk-romerska riket. Dessa lagar gällde alltså inte Sverige, men väl de städer som Sverige handlade med och dessutom tyskar i Sverige. Inkvisitionen inrättades redan 1231. Konrad av Marburg var t. ex. en tysk inkvisitor som med stor fanatism och grymhet drev inkvisitionen i norra Tyskland. Han mördades 1233. Hotet att inkvisitionen skulle drabba även Sverige måste ha varit överhängande.

Förutom den kanoniska rätten gällde den romerska rätten i det tysk-romerska riket. Den innehöll processrätt, obligationsrätt och straffrätt. I corpus juris civilis sammanfördes den romerska rätten 533 e.kr. ff. i Östromerska riket av kejsar Justinianus. Tysk-romerska riket hade denna corpus som lag genom sedvanerätt. Sverige lydte inte under det Tysk-romerska riket, men det fanns åtminstone tre skäl för Sverige att anpassa sin lagstiftning till den kanoniska och romerska rätten:

1. Undvika inkquisitionen.
2. Handelsutbytet med de tyska städerna förutsatte harmoniserade lagar.
3. Freden med de tyska städerna.

De gamla svenska landskapslagarna måste alltså anpassas till den kanoniska och romerska rätten. Den kanoniska rätten var ju starkt påverkad av romersk rätt. Den stora skillnaden mellan tidig svensk lagstiftning och kanonisk och romersk rätt är att ätten spelar huvudrollen i äldre svensk lagstiftning medan det är individen i kanonisk och romersk rätt. Detta gäller inte minst äganderätten och ekonomiska avtal. Det finns ett tydligt samband mellan förnyelsen av landskapslagarna under 1200-talet där inflytandet från den kanoniska rätten är tydligt och dominikanerna. I Götaland och senare i Uppland ser man närmast en allians mellan den gamla kungaätten (eller Bjälboätten/Folkungaätten om man så vill) och dominikanerna.

Birger jarls bror Eskil var lagman i Västergötland och kodifierar den äldre Västgötalagen före dominikanernas ankomst, men den yngre Västgötalagen är från tiden efter dominikanernas ankomst till Skara 1239. Skånelagen skapas som sagt av Andreas Sunesson som också är den som kallade dominikanerna till Lund. I Östergötland är sambandet mellan dominikanerna och Birger jarls och hans brors lagstiftningsarbete tydligt. Bengt Magnusson är lagman och biskop och hans son och sonson är också lagmän. Är det Bengt Magnusson som kallar dominikanerna till Skänninge 1237 och upplåter sin gård och kyrka till dominikanerna som blir S:t Olofs kloster. Som vi såg när det gällde cisterciensernas ankomst så är det alltid en storman eller kung som kallar munkar till en plats i ett bestämt syfte. Munkarna måste ha haft något att anlända till, inte minst i vårt klimat. Är det därför som lagmannen Bengt Magnusson 1294 får sin grav i S:t Olof, fädernegården? I Uppland är det Birger Persson och hans kusin Andreas And som kodifierar Upplandslagen på 1290-talet. Observera att Upplandslagen blir sist med att harmoniseras med den romerska och kanoniska lagstiftningen. Återigen stretar Uppland mot Götalandskapens integration med Europa. Birger Perssons bror Israel är prior i dominikanklostret i Sigtuna och Birger Persson är en stor gynnare av dominikanorden som ju inte konkurrerar med det svenska frälset om godsinnahav som cistercienserna. Birger Perssons två fruar är ju dessutom av Bjälboätt, den ena med säkerhet, men troligen även Kristina (se ättartavla 3).

Dominikanerna hade tidigt hand om rättsskipningen ute i Europa. Reginaldus var professor i kanonisk rätt i Paris då han anslöt sig till orden. I Tyskland var det ofta konflikter mellan kung-stad-biskop. Det var dominikanerna som fick medla, t.ex. Albertus Magnus. Varför just dominikanerna? Jo de var egendomslösa och hade inga egna ekonomiska intressen att försvara i tvisterna och dessutom var de de mest rättslärdade. Situationen liknar den svenska med konflikter mellan kung-stormän-borgare-kyrka. Dominikanerna kallas in för att reglera förhållandena och harmonisera lagstiftningen med den kanoniska rätten. Stadslag, landskapslag och kyrkolag skulle förenas. Denna harmonisering av de svenska landskapslagarna med den kanoniska rätten genomfördes successivt under senare delen av 1200-talet för att integrera Sverige i den romersk katolska kyrkan och möjliggöra handeln med de tyska städerna. Det gällde ju inte minst att få avsättning för det svenska jordbruksöverskottet. Till sist fullföljdes denna politik med Magnus Erikssons landslag, men det är först på 1300-talet.

Observera att ingen utom påven hade rätt att stifta lagar som gällde kyrkan. Dominikanerna kunde genomföra den nya lagstiftningen på hans uppdrag. Hade en biskop tagit initiativet och

genomfört en lagstiftning tillsammans med frälset hade han riskerat repressalier från Rom. Dominikanerna var nödvändiga för detta arbete. Sverige var inte en juridisk enhet, därför krävdes dominikaner i varje lagsaga. Ett avgörande ögonblick i denna juridiska harmonisering och integration var Skänninge möte 1248.

Skänninge möte 1248

Dessa deltog i mötet som hölls i S:t Olofs kloster, hos dominikanerna, de främsta rättslärda.

1. Kardinal Vilhelm av Sabina
2. Ärkebiskopen
3. Lydbiskopar
4. Präster
5. Birger jarl
6. Östergötlands lagman (Magnus Bengtsson)
7. Flera personer av hög ätt

Följande beslut togs:

1. Celibat infördes för präster
2. Dominikanerna gynnas med avlatsinkomster
3. Arvsrätten för prästers anhöriga beskars
4. Prästbarn fick inte erkännas som söner, d.v.s. de förlorade arvsrätten
5. Präster fick inte testamentera mer än de personligen ägde
6. Biskopars rätt till gästning beskars
7. Ingen fick genom skengästning avtvinga präster eller dominikaner något. Överträdelse leder till bannlysning utom för jarlen och kungen.
8. Inom ett år skulle ärkebiskopen och alla biskopar ha ett exemplar av Gregorius IX:s kanoniska rätt och studera den.
9. Biskopar skulle läsa och förklara den på det årliga prästmötet, d.v.s. den kanoniska rätten infördes i Sverige och detta ledde till att den influerade landskapslagarna som successivt omarbetades under senare delen av 1200-talet.
10. Påven skriver i ett brev den 7 december 1250 om ytterligare ett beslut 1248. Inga kungar eller stormän får utse biskopar. Dessa skall väljas av domkapitlen som förutsätts inrättade. Prästerskapet blev ett eget stånd. Biskopsvalen blev kanoniska. Kyrkan blev fri från den världsliga makten.

I och med Skänninge möte var Sverige i praktiken inlemmat i den Romersk katolska kyrkan och lagarna harmoniserades successivt med den kanoniska och romerska rätten. Sist ut härvidlag var Uppland som tydligen in i det sista stred mot Götalandskapens kontinentala och katolska strävanden.

Birger jarls syfte var att ena riket, likrikta lagarna, främja handeln och skapa en fri kyrka enligt kontinentalt snitt. Allt detta kunde han genomföra p.g.a. det välstånd som utvecklats i Götalandskapen genom det överskott av smör som jordbruket genererat.

Hildebrand skriver i Sveriges Medeltid s. 33-34 hur de gamla byarna låg på kullar. Backarna mot vattendragen odlades. Man har torrlagt vattensystem och därmed vunnit slättermarker. Detta har varit en omvälvande förändring. Backåkrarna lades igen och den utdikade slätten odlades. Åkerbruket utvidgades, men det krävde avsättning och vägar, vattenvägar eller landsvägar. Exporten var som sagt smör, importen salt. Allt enligt Lübeckska Niederstadtbuch.

Landskapets utseende under 1200-talet är svårt att föreställa sig. Skogar var rikligt förekommande på Östgötaslätten och höjdd kurvorna av idag kan bara delvis vara en hjälp för att rekonstruera vattendrag och sjöar. 800 års odling har utjämnat mycket och höjt den odlade

marken avsevärt. Tåkern och Hogstadsjön har säkert haft vikar som idag inte framgår av höjdkartor, t.ex. till Högby, Skrukeby och Hogstad. Här krävs mer geologisk forskning.

Vi bör även komma ihåg att det med säkerhet fanns ytterligare en försvunnen slättsjö, nämligen Kälven i Kälvestens socken. Av Kälven återstår idag Tranberga mosse i Västra Stenby socken. Sjön band troligen samman följande kyrkplatser, f.d. stormannagårdar. Styra, Kälvesten (idag Västra Stenby) och Sten. Vid Kälvestens kyrka fanns ett smalt sund som mynnade ut i sjön Kalven vid vilken låg Sten kyrka och Myklaby samt Norrsten. Namn som Käringsjön, Lårstad (låg strand), Sund och Fågelstad vittnar om detta sjösystem. Sjön hade sitt utlopp i Vättern genom Freberga. Här låg kvarnar in på 1500-talet och vid en av dessa växte Johannes Messenius upp som vi kommer till senare. Detta sjösystem skildes från ett annat i öster som vi inte skall gå in närmare på här. Sjökuila vittnar om detta sjösystem och att bygden är gammal. Vägen mellan Motala och Skänninge går fortfarande på åsen mellan dessa sjösystem. Det som intresserar mest här är Myklaby. Vi har diplom som visar att bröderna Elofsson donerar gården till S:ta Ingridis kloster och från 1300-talet har vi diplom som visar att Ulvåsa ägt en gård där. Är det återigen Bjälboätten som har varit inblandad i ett sjösänkingsföretag som genererat det enastående välståndet i landskapet på 1200-talet? Det lokala välståndet och exporten har gjort det möjligt för Birger jarl att genom ingifte svinga sig upp till den högsta makten i Sverige och få sin son vald till kung.

1300-talets strider och försoningen i Vadstena

Vid 1300-talets ingång var brödrastriderna mellan Valdemar och Magnus över. Magnus Ladulås var kung fram till 1290. Sverige var romerskt katolskt, kyrkan var fri, ett relativt välstånd rådde och riket var enat under en östgötaätt. Striden med Uppland var för tillfället bilagd och Uppland var inordnat i den nya ordningen, inte minst genom Upplandslagens tillkomst. Handeln med de tyska städerna fungerade. Kungamakten var stark. Det var ett till synes stabilt arv från 1200-talet, men det var lugnet före stormen.

Brödrastriderna efter Magnus Ladulås mellan kung Birger och hans bröder Valdemar och Erik slutade med Nyköpings gästabud. Hertigarnas anhängare med Birger Persson i spetsen fördriver Birger och avrättar hans son Magnus Birgersson 1320 på Helgeandsholmen. Birger dog 1321 hos sin danske svåger Erik Menved. Stormännen valde 1319 hertig Eriks son Magnus Eriksson som var tre år till kung. Hans moder var Ingeborg som var dotter till den norske kungen Håkan V. Detta ledde till att Magnus blev kung över såväl Norge som Sverige. Hertiginnan Ingeborg på Varberg gifte om sig med Knut Posse och förde en egen expansiv utrikespolitik i sonens namn med stöd av hertig Eriks gamla anhängare. Drotsen i förmyndarregeringen Mats Kettilmundsson ersattes av östgöotalagmannen Knut Jonsson, gift med Birger Perssons syster (se ättartavla 3).

Rättsläget var osäkert på grund av kungens omyndighet. Kyrkans privilegier och frihet var hotad och kyrkan sökte samarbete med aristokratin (som främst var götalandsbaserad) mot kungamakten. 1332 blir Magnus Eriksson myndig. Ingeborgs expansionsplaner mot Skåne blir nu kunglig politik. Magnus Eriksson hade löst Skåne och Blekinge med 34 000 mark silver hos Johan av Holstein hos vilken landskapen var pantsatta. Detta oerhörda belopp ledde till en finansiell kris för kungamakten och ledde till ökade skatter som drabbade både aristokratin och kyrkan samt naturligtvis allmogen.

1300-talet innebär också en tilltagande jordbrukskris av orsaker vi kan spekulera om. Försämrat klimat, utarmade jordar efter nyodlingarna på 1200-talet (de näringsrika sjöbottnarna hade blivit utarmade och man hade inte nog med gödsel för att kompensera det), brist på arbetskraft. Förutom jordbrukskrisen berodde krisen på 1350-talet på digerdöden som rimligen har samband med jordbrukskrisen, lånen från påven, kronans kroniska brist på kontanter och till sist på att kyrkans skattefrihet sägs upp 1352. Vi har två indirekta källor till

striderna mellan kung Magnus Eriksson, stormännen och kyrkan. Dels Magnus Erikssons landslag, dels Birgittas uppenbarelser. Birgittas uppenbarelser har inte utsatts för en historisk kritisk granskning, där finns mycket att göra för att klarlägga de olika fraktionernas agerande. Landslagen var Magnus Erikssons initiativ, men hur arbetet gick till vet vi föga om. Kyrkan var inte representerad och någon kyrkobalk kom lagen inte att innehålla. De gamla landskapslagarna hade ju en kyrkobalk beroende på att den kanoniska lagen ännu inte hade full auktoritet. När landslagen skrevs behövdes ingen kyrkobalk för då gällde den kanoniska lagen med full kraft. Trots det fortsatte landskapslagarnas kyrkobalk att tillämpas i viss mån. Inte heller högaristokratin verkar ha deltagit i arbetet med landslagen. Tydligt låg den varken i kyrkans eller aristokratins intresse. Däremot deltog Ulf Abjörnsson (lagman i Uppland se ättartavla 4), underlagmannen i Västergötland Algot Bengtsson och lagmannen i Värmland Thycker. Ulf Abjörnsson efterträddes av drotsen och lagmannen på Öland, Nils Turesson Bielke. Romersk rätt och kanonisk rätt har övat stort inflytande på lagstiftningsarbetet. 1352 tillämpas lagen. Den liknar mest Upplands-, Östgöta- och Västmannalagen som redigerats under senare delen av 1200-talet. Huruvida de främsta kanonisterna, dominikanerna, varit engagerade i lagstiftningsarbetet vet vi inget om. Det vore märkligt om de inte var med, men å andra sidan var motsättningarna mellan kungen och kyrkan så stora att det inte kan uteslutas att Magnus genomförde arbetet helt utan kyrklig medverkan. Västgötalagens inflytande är begränsat. Dessutom representeras helt nya ätter i lagstiftningskommissionen som senare kommer att få mycket stor betydelse. Det är uppenbart att de gamla stormannaätterna från Götaland som har sina rötter i vikingatid håller på att förlora mark, men de nya ätterna gifter in sig i de gamla ätterna. Exempel på det är Ulf Abjörnsson som gifter sig med Helena Israelsdotter, sondotter till Birger Persson. Ulf Abjörnssons son Karl Sparre av Tofta och Helena Israelsdotter får en dotter, Margareta Karlsdotter Sparre av Tofta som gifter sig först med Knut av släkten Bonde och Vasa och får en son med honom: Karl Knutsson Bonde (se ättartavla 4,5 och 6). Mer om honom senare. I andra giftet gifter hon sig med Sten Bielke Turesson. Mer även om detta senare. Den andre i lagstiftningskommissionen underlagmannen i Västergötland Algot Bengtsson av Algotsönernas ätt var sonson till lagmannen Algot Brynolfsson. Släkten straffades hårt av Magnus Ladulås efter Folke Algotssons bortrövande av riddaren Svantepolk Knutssons dotter Ingrid. Ingrids son Knut Folkesson gifter sig med Margaretha, dotter till marsken Thyrgils Knutsson.

Kyrkan och dominikanerna övade alltså inget direkt inflytande över landslagen såvitt vi vet. Det var inte ett brott mot kanonisk rätt eftersom landslagen inte innehöll en kyrkobalk. Däremot finns naturligtvis ett starkt indirekt inflytande eftersom landslagen grundade sig på landskapslagarna, främst Upplandslagen, som i sin tur präglades av romersk och kanonisk rätt.

Till allt detta kommer att kung Magnus bryter mot den kanoniska rätten då han går till kommunion trots att han var exkommunicerad. De gamla stormannaätterna tillsammans med Bo Jonsson Grip går till attack mot kungen. De insätter kungens systerson Albrekt av Mecklenburg d.y. som kung (se ättartavla 4). Albrekt var alltså av svensk kunglig ätt, son till Eufemia och Albrekt d.ä.

Slutet av 1300-talet är oavbrutna strider mellan kung Magnus, hans son Håkan av Norge, kyrkan, stormännen och den nya kungen Albrekt av Mecklenburg samt inflyttade tyskar. Birgitta går i sina uppenbarelser till hårt angrepp mot kung Magnus. Birgitta och hela hennes släkt av lagmän stod dominikanerna mycket nära. Någon textkritik har som sagt uppenbarelserna aldrig utsatts för. Baselkonciliet förklarade dem som oäkta, d.v.s. inte komma från Gud och detta står fast än idag även om Vadstena kloster inte tog någon hänsyn till koncilietbeslutet. En historisk textkritisk undersökning av uppenbarelserna skulle möjligen visa att uppenbarelserna är uttryck för stormännens och kyrkans kritik av en för stark

kungamakt. Stormännens kritik grundar sig inte minst på att kungen inte följt kanonisk rätt utan ställt sig över såväl landets som kyrkans lagar. Har han gjort det redan genom landslagens tillkomst? Just landets lagar och kyrkans lag var genom hela senmedeltiden grunden för de gamla stormannaätternas ställning. De stridande parterna Magnus Erikssons parti, Albrekt av Mecklenburgs parti och hans tyska ätter, de gamla svenska ätterna, nya ätter representerade av Bo Jonsson Grips testamentsexekutorer och kyrkan försonas genom den ofantliga klosterstiftelsen i Vadstena och Birgittas kanonisation vilka båda krävde nationell samling. Drottning Margareta (dotter till Valdemar Atterdag och gift med Magnus Erikssons son Håkan) blir unionsdrottning, men sonen Olof dör varför systerdottersonen Erik blir kung (se ättartavla 4). Klosterkyrkan i Vadstena invigs 1430, men då är försoningen vid sekelskiftet 1400 redan ett minne. Då, 1400, var Sverige romerskt katolskt, lydde under den kanoniska rätten och landslagen, kungen var av den gamla svenska kungaätten, stormännen hade i stort bevarat sin ställning och kyrkan sin frihet.

Vadstena klosterkyrka med Birgittas skrin i centrum klätt med såväl svenska som tyska ätters vapen samt folkungavapnet bredvid Bo Jonssons Grips vapen förblir tecknet på den nationella manifestationen och försoningen runt 1400. Vadstena kloster och Birgittinorden är uttryck för en begynnande nationalkyrklighet som kommer att prägla 1400-talet. De gamla ordnarna cistercienser, dominikaner och franciskaner spelar emellertid en fortsatt viktig roll. Inte minst dominikanerna som in i det sista försöker medla mellan stridande parter och hävda kyrkans frihet grundad på lagen, men den nationella birgittinorden intar under senmedeltiden en särställning som inte ens Gustav Vasa vågar rubba. Det kommer att råda närmast identitet mellan kyrkan och Vadstena kloster.

1412 – och Kung Erik

Valdemar Atterdags dotter Margareta gifter sig med Magnus Erikssons son Håkan, kung av Norge. Deras son Olof skulle ha blivit kung över de tre nordiska rikena om han inte avlidit 1387. En syster till Margareta gifter sig med sonen till Magnus Erikssons syster Eufemia och Albrekt av Mecklenburg d.ä., Henrik III av Mecklenburg. Deras dotter Maria gifter sig med hertigen av Pommern och de får sonen Erik av Pommern som gifter sig med Filippa av England (se ättartavla 4). Erik av Pommern är alltså av den gamla svenska kungaätten, en folkunge om man så vill, men en tysk sådan och långt från folkungarnas stamland Östergötland. Vid slaget vid Falköping (Åsle) 1389 slog den danska drottningen mecklenburgarna efter att först ha hyllats som drottning över Danmark och Norge och därefter kommit överens med Bo Jonsson Grips testamentsexekutorer om att bli härskarinna även i Sverige och hon fick då alla Bo Jonssons gods.

Tiden hade lett till att stormännen inte längre stod i opposition till folkungaväldet. Många hade besittningar över gränserna och alla insåg att enhet krävdes mot förtyskningen. Valet av en gemensam kung 1397 i Kalmar, Erik av Pommern, och byggandet av klostret och klosterkyrkan Vadstena som en nationell försoningsakt är slutpunkten i denna utveckling.

Margaretas första uppgift blev att definitivt fördriva mecklenburgarna från Stockholm, deras sista fäste, och Tyska Orden från Gotland. För detta behövde hon Hansans hjälp som hon fick mot att städernas privilegier stadfästes. Allt detta kostade pengar och för att stärka kronans finanser genomför drottningen en reduktion då såväl andligt som världsligt frälsets egendomar överförs till kronan. Detta drabbar alla kloster, även Vadstena. Dessutom fick ingen storman pålägga någon skatt i Sverige utan drottningens medgivande. Allt enligt Nyköpings recess 1396. Kronan blev garanten mot godtycke. Samtidigt genomförde Maragretas fogde i Östergötland Esbjörn Djäkne godtyckliga reduktioner som drabbade såväl det världsliga frälset som kyrkan, ja t.o.m Vadstena kloster som hotades av att förlora Vadstena gård.

Margareta fortsatte dessutom med företrädarnas förläningspolitik som blev än värre efter hennes död 1412.

Förlänningar till andra än de gamla ätterna försvagar dessa ätters ställning och den nya aristokratin som växte fram, utlänningar och uppkomlingar, var helt beroende av kungamakten för sin ställning. Den gamla aristokratins ställning vilade däremot på urgammal rätt och landskapslagarna. Här ser vi början på den utveckling som skulle leda till de gamla ätternas undergång och enväldet på 1500-talet.

På samma sätt sökte kronan få makten över de kyrkliga ämbetsställningarna. Enligt kanonisk rätt skulle domkapitlet välja biskop, electus, som sedan skulle få påvens godkännande. Båda dessa moment krävdes. Kungen började hoppa över det lokala ledet och gick direkt till påven vilket blev möjligt under 1400-talet, konciliarismens tid.

Parentetiskt kan vi fråga oss var mötet i Kalmar hölls som ledde till Kalmarunionen. Möjligen på Kalmar slott, men enligt mig troligen i mer lämpade lokaler, nämligen dominikanklostret i staden mitt emot slottet. Har dominikanerna återigen medlat mellan stormän, kronan och kyrkan? I så fall eftersom de inte hade några egna ekonomiska intressen och att de var de främsta rättslärda i landet.

Trots unionens föreskrifter stärker Margareta och än mer Erik kronans makt på kyrkans och de gamla ätternas bekostnad.. Förlänningarna är individuella och gäller inte ätter.

När Margareta dör 1412 fortsätter Erik den expansiva utrikespolitiken och försöker skapa ett herravärld över Östersjön. Naturligtvis får han därmed en rad fiender som Holstein, de tyska städerna och Tyska Orden. Denna kamp förutsätter fler befästa borgar som Kärran och Krogen. 1420-30 blir det rena krigsoperationer. Detta stora engagemang krävde ökade skatter. Det var inte möjligt med hjälp av den gamla aristokratin. Istället tillsätts ämbeten med tyskar, danskar och ”vanbördingar”. Detta ledde till missnöje bland den gamla aristokratin som hade en egen legitimitet och bland bondebefolkningen. Den gamla aristokratin och bondebefolkningen går nu i allians.

Till detta kommer att import och export får stora svårigheter. Smörexporten, järn och kopparexporten hindras av blockad och krig och importen av spannmål, men framförallt salt hindras likaså. Detta leder till ett missnöje bland bönderna och stadsbefolkningen, men särskilt bland aristokratin och kyrkan som drabbas av skatt och Eriks utnämningsspolitik. Kyrkliga utnämningar blir en sak mellan Erik och påven. Domkapitlet är överspelade och detta leder till en begynnande nationalkyrklighet.

Oppositionen mot Erik koncentreras till uppsverige och bröderna Bengt och Nils Jönsson Oxenstierna, lagmannen i Södermanland Nils Eringislesson, lagmannen i Uppland Nils Gustavsson och naturligtvis bergsmännen. Biskopen i Linköping Nils Bosson ger sitt stöd till oppositionen.

Erik av Pommern har ca 1430 fått hela uppsverige mot sig. Söderut i Östergötland och Västergötland är unionstanken starkare, inte minst av gammal hävd. Det var ju här som landet enades och harmoniserades med det övriga Europa och här var det många som hade egendomar på båda sidor av riksgränsen. I stor utsträckning var nationalkyrklighet och begynnande nationalism ett allmänuropeiskt fenomen. Allt är bäddat för ett regelrätt uppror 1434 och detta kom att ledas av Engelbrekt. Innan vi går vidare så låt oss se på den europeiska nationalkyrkligheten.

Konciliarismen

För att förstå kyrkans roll under konflikterna på 1400-talet måste den mot påven riktade konciliarismen tagas i beaktande. Konciliarismen präglade inte minst koncilierna i Konstanz och Basel.

Konciliet i Konstanz varade mellan 1414-18. Deltog gjorde kardinaler samt fem så kallade nationer, nämligen den franska, den engelska, den italienska, den spanska och den tyska (som inkluderade Skandinavien). Konciliet hade tre mål:

- A. Lösandet av trepåveschismen.
- B. Kätteriets bekämpande (Jan Hus brändes 6 juli 1415).
- C. Reformering av kyrkan.

De två första ärendena lyckades man ta itu med, men inte det tredje.

Konciliet beslöt att konciliet stod över påven, allt under inflytande från det mäktiga universitetet i Paris. Det var nationerna och universitetet som styrde konciliet, inte kurian. Man valde ny påve, Martin V och därmed var schismen löst. Han upplöste konciliet, men omedelbart sammankallades ett nytt i Basel.

I Konstanz fanns representanter för Erik av Pommern och Vadstena kloster. Man försökte bl.a. få Nils Hermansson, Brynolf av Skara och Ingrid av Skänninge helgonförklarade.

Baselkonciliet var samlat mellan 1431-1449. Återigen förklarades konciliets överhöghet över påven. Mötet behärskades av starkt antipåvliga stämningar. Det sammankallades visserligen av påven Martin V, men Eugenius IV försökte upplösa det utan resultat.

Målen för konciliet var fyra:

- A. Kätteriets utrotande.
- B. Fred i kyrkan.
- C. Kyrkans reformering.
- D. Union med den grekiska kyrkan.

Med hussiterna kom man till en överenskommelse, t.ex. nattvard under båda gestalterna. Dessutom försökte konciliet medla mellan Erik av Pommern och Sverige för att främja freden i kyrkan. Nils Ragvaldsson som var representant från Sverige höll ett tal i starkt götisk anda. Ett uttryck för de antipåvliga stämningarna var det när konciliet förklarade Birgittas uppenbarelsen oäkta. Det var ju påven som hade helgonförklarat henne.

Konciliarismen var ett uttryck för nationalkyrkligheten, i den fann den svenska aristokratin sitt stöd. Även svenska biskopar kunde vara anhängare av konciliarismen vilket skulle tillförsäkra svenska ätter de biskopsstolar som blev vakanta. Eriks politik att tillsätta egna ofta utländska män som biskopar hade inget stöd i konciliarismen utan detta gjorde han enbart med påvens stöd. Konciliarismen vann under 1400-talets förra del många anhängare i Sverige. Den garanterade katolsk tro samtidigt som man bevarade det svenska inflytandet över skatter och tillsättningar av biskopar samt fogdar och råd.

Den svenska striden var inte unik. Samma sak ägde rum i Danmark där man till sist avsatte Erik som blev sjörövare med Visborg på Gotland som enda besittning. Istället valde man Kristoffer av Bayern till kung vilket även Sverige gjorde efter upproret mot Erik på 1430-talet. Unionen bestod, men var nu präglad av konciliaristiska ideal med lokalt självbestämmande.

Dominikanernas roll i detta sammanhang är outforskad. De var de rättslärdar liksom lagmännen och borde ha en central roll. Viktiga möten hölls på platser med dominikankloster, men det är bara ett indicium. Dessutom hade dominikanerna hand om inkquisitionen på kontinenten och hade stort inflytande på universitetet. På folkfromhetens område hade likaså dominikanerna en framträdande roll. Namn som Eckhardt, Tauler och Suso vittnar om det. Ingen kunde rimligen bortse från dominikanernas oerhörda inflytande, men dokumenten tigr.

Kristoffer av Bayern

Kristoffer var kung i Sverige 1441-48. Han var son till hertig Johan av Pfalz-Neumarkt och Katharina, syster till Erik av Pommern. Kristoffer var alltså även han av den gamla svenska kungaätten. Karl Knutsson blev drots och bekämpade Krister Nilsson Vasa som varit Eriks

drots. Krister Nilsson hade emellertid försonat sig med att en ny unionsmonark valts. Karl Knutssons drotsvärdighet och att han senare t.o.m. valdes till kung förklaras av ättartavla 5. Han hade folkungablod i sig, men var uppsvensk.

Kristoffer av Bayern är kanske mest känd för den nya landslagen, färdig 1442, som liksom kungens övriga agerande stärkte de inhemska ätternas och kyrkans ställning. Ärkebiskopen Nicolaus Ragvaldi som varit representant på konciliet i Basel var drivande för en ny landslag. Landslagen var präglad av samtida kontinental rätt, men erkändes inte av Karl Knutsson. Dominikanernas roll vid tillkomsten av landslagen är inte känd trots att de var de främsta kanonisterna. Landslagen är helt präglad av kanonisk och romersk rätt och något annat var otänkbart. I inledningen betonas att Sverige är goternas urhem vilket är ett resultat av ärkebiskopens inflytande och ett uttryck för nationalkyrkligheten. Kyrkan blev fri från kungens domsrätt. Lagen kom att gälla till 1734!

Karl Knutssons tid

Karl Knutsson tillhörde på fädernet ätten Bonde och på modernet ätten Sparre, men var folkunge som ättartavla 4 och 5 visar eftersom Sparreätten gift in sig i Birger Perssons ätt som genom Birger Perssons båda äktenskap var av folkungaätt, d.v.s. kunglig ätt. Därmed var det möjligt för Karl att göra anspråk på kronan vid Kristoffers död 1448. Bonde var en uppkomlingsätt från 1300-talet (se ättartavla 5). Karl Knutsson var alltså främst upplänning även om han ärvt gods i Östergötland på fädernet. Återigen ser vi hur Upplandsadeln försöker skapa ett självständigare Sverige mot unionskungen Kristian I och den gamla svenska Götalandsaristokratin. Karlskrönikan är ett led i Karls försök att skapa en nationell känsla mot danskarna även om han från början nog tänkt sig att bli unionskung själv. Han gifte sig med Birgitta (d. 1436) vars farfars farfar var Karl Döve. Även detta tyder på ambitioner. I andra giftet gifte han sig med Katharina Karlsdotter Gumsehuvud.

Samtidigt med att Karl Knutsson blir kung blir Bengt Jönsson Oxenstiernas son Jöns Bengtsson ärkebiskop och Nils och Bengt Jönsson Oxenstierna blev riksföreståndare. Rådet var nu dominerat av upplänningen Karl Knutsson och den uppländska ätten Oxenstierna. Bengt Jönsson var lagman i Uppland. Dessutom hade uppkomlingsätten Vasa en stark ställning i rådet, även den från Uppland.

Karl Knutsson följer sina företrädares vana att tillsätta viktiga ämbeten med sitt eget folk. Marsk blev kusinen Tord Bonde (se ättartavla 5), Kalmar gavs åt svärfadern Gustav Karlsson Gumsehuvud, Nyköping åt halvbrodern Knut Stensson Bielke, modern gifte ju om sig med Sten Bielke Turesson som var morfar till Sten Sture d.ä. (se ättartavla 6).

Valet av Karl Knutsson ledde till krig i gränstrakterna mot Danmark. Detta ledde i sin tur till missnöje i Götalandskapen bland aristokratin som ofta hade besittningar på båda sidorna om gränsen och de drabbades främst av danskarnas härjningar. Detta gällde t.ex. ätterna Stenbock, Tre Rosor (även Bielke?). Karl Knutsson tillgrip räfst för att stärka kronans finanser. Kyrkan protesterar 1454 och hänvisar till kanonisk rätt. Ärkebiskopen tar ledningen för motståndet. Stöd för upproret fick ärkebiskopen främst i Mälardalens län. Man kan nu närmast tala om ett uppländskt inbördekrig. Detta leder till att Bengt Jönsson och gränsadelns främsta företrädare Erik Axelsson Thott blir riksföreståndare fram till dess Kristian valts till kung under förutsättning att de svenska ätternas gods skulle kvarstå i svensk ägo även om kungaförsäkran inte innehöll något om detta.

Götalandskapens ätter var nöjda med freden och unionen. Uppland var av med Karl Knutsson, men Uppland var splittrat. Här fanns krafter kvar som ville bryta ut Sverige ur unionen och skapa en svensk nation med en svensk nationalkyrka (katolsk) under uppländsk ledning. Maktkampen var alltså inte över.

Trots att ätterna Vasa-Oxenstierna lett upproret mot Karl Knutsson blev de inte särskilt belönade av unionskungen. Inför hotet om ny resning, nu mot Kristian för extraskatter, träffades kungen och rådet 1463 i Vadstena. Nu fick Vasa-Oxenstierna stor utdelning för sitt stöd. Kristian fortsatte en hård skattepolitik som ledde till uppror bland Upplands bönder 1463 och de fick ärkebiskopens stöd i Kristians frånvaro. Upproret var så allvarligt att ärkebiskopen inte vågade annat än att i kungens namn gå bönderna till mötes. Kristian uppfattade detta som förräderi. Därför fängslade Kristian ärkebiskopen och fråntog honom Almarestäket. Detta var ett uppenbart brott mot kanoniska rätten och Kristian hotades av bannlysning. Linköpingsbiskopen Kettel Karlsson Vasa manade till uppror för att befria ärkebiskopen vilket ledde till Kristians fördrivning, men danskarna behöll Stockholm där Jöns Bengtsson var fånge och han kunde tas med till Danmark när Kristian avseglade.

Kettel Karlsson 1434-1465 tillhörde Vasaätten, son till Karl Kristiernsson. Endast 25 år gammal blir han biskop i Linköping. Han var kusin till Jöns Bengtsson Oxenstierna vilket säkert var en del av anledningen till upproret. Kettel Karlsson blev rikshövitsman då upproret spred sig till alla landskap. Han återkallade Karl Knutsson, men kom i omedelbar konflikt med honom och stöddes då av den till sist frie Jöns Bengtsson. 1465 tvingade han Karl Knutsson att avsäga sig kronan, men Kettel Karlsson dog strax därefter i pesten. Då blev Jöns Bengtsson den enda riksföreståndaren. Karl Knutsson fick behålla kungatiteln.

Släkten Vasa-Oxenstierna hade nu all makt i riket samlad hos sig. Detta uppländska maktinnehav passade inte gränsadeln i söder som var beroende av frihandel över gränsen. De främsta företrädarna för gränsadeln var Axelsönernas ätt, Thott. Förutom gränsbesittningar hade Axelsönerna stora besittningar högre upp i Sverige som Gotland, Nyköping och Tavastehus. 1466 gifter sig dessutom Ivar Axelsson med Karl Knutssons dotter Margareta (Magdalena). Karl Knutssons systerson Sten Sture d.ä. gifter sig med en dotter till Åke Axelsson. Axelsönerna var emot den lösning som Vasa-Oxenstierna stod för: Ett slut på unionen. De ville istället ha Kristian som kung igen, men först gällde det att bli av med de dominerande uppländska ätterna. Därför gick Axelsönerna i allians med Karl Knutsson vilket ledde till hans tredje kungadöme.

Nils Bosson Natt och Dag uppmanade hela Uppland, Dalarna, Norrland och Västmanland att göra uppror för att göra sig av med Axelsönerna och återkalla Karl Knutsson. Karl Knutsson fick alltså stöd av en av de uppländska nationella rörelserna under Nils Bosson och Axelsönernas stormannakrets framförallt förankrad i södra Sverige. Kristian lyckas splittra Uppland och går i allians med Vasa-Oxenstierna. Stödet för Karl Knutsson kommer alltså från en ohelig allians och allt bäddar för konflikt så snart han blivit kung.

Sturarna

1470 dör Karl Knutsson i Stockholm. Hans son med älskarinnan Kristina Abrahamsdotter skulle bli kung enligt testamentet. Sten Sture utropar sig till riksföreståndare. Detta innebar en direkt konflikt med Erik Axelsson som enligt ett avtal från 1468 skulle bli riksföreståndare om svärfadern dog. Konflikten Sture-Axelsönerna bilades dock snabbt och Karl Knutssons son Karl Karlsson förpassades till ett liv i obemärkthet i Stockholm. 1471 skulle ett möte hållas utanför Stockholm mellan Axelsönerna-Sture och Kristian om unionen, men Kristians flotta går ända in till Stockholm. Hansan har samtidigt satt Sverige i blockad och Axelsönerna-Sture hotas av uppror från det Oxenstiernska Uppland. Axelsönerna-Sture sammankallar ett möte i Vadstena med representanter för Götalandskapen. Götalandskapen förklarar sig beredda att följa Sture till Stockholm för att fördriva kungen. Samtidigt samlar Nils Bosson en här i Dalarna för att stödja Axelsönerna.

Slaget vid Brunkeberg blev ett slag mellan Axelsönerna-Sture, Dalarnas bergsmän och Stockholm på ena sidan och Kristian och Oxenstiernorna på den andra. Kort sagt var alla som

var beroende av utrikeshandeln, smör och malm, på ena sidan och den oberoende uppländska adeln på den andra. Slaget vid Brunkeberg var ett inbördeskrig mellan de gamla frälseätterna som lerat sig med gränsadeln som hade besittningar längre upp i Sverige och de uppländska Oxenstiernorna. Slaget ledde till seger för Sture och tyskarna förlorar sin ställning i svenska städer, Uppsala universitet grundas 1477 eftersom segern innebär en nationell isolering och Ericus Olai skrev sitt götiska verk. Som ytterligare ett tecken på den nationella segern reser man statyn S:t Göran och draken i Storkyrkan.

Nu utvecklas en ren nationalism, trots att götlandsfrälset, bergslagen och gränsfrälset hade segrat, men unionen hade ju upphört att fungera. Oxenstierna-Vasa var försvagat. Det var Axelsönerna-Sture som behärskade de flesta borgar och län.

Axelsönerna var från södra Sverige, men hur var det med Sten Sture d.ä. Han var son till Birgitta Bielke Stensdotter, dotter till Sten Bielke Turesson (se ättartavla 6). Sten Sture hör alltså till en urgammal Götalandsätt och en gammal Upplandsätt. Nils Bosson Natt och Dag är likaså en representant för en gammal Götalandsätt.

Förhållandet mellan Axelsönerna och Sten Sture försämrades efter deras seger, främst var det strider om gods. Kristian dog 1481 och Hans blev dansk kung och han var tronföljare i Sverige sedan 1458 (se ättartavla 5). Unionsförhandlingarna mellan norska, svenska och danska råden leder till Kalmar recess 1483. Kungen binds av rådet som blir de som styr i Sverige när det gäller skatter och förlänningar. 1483 försöker Ivar Axelsson avsätta Sten Sture och ersätta honom med Arvid Trolle som även han kan betecknas som gränsadel med besittningar en bit upp i Sverige. Detta misslyckades och 1487 intas Ivar Axelssons fästen Stegeborg, Borgholm och Raseborg och herr Ivar drar sig tillbaka till Danmark. Sten Sture stod alltså i slutet av 1480-talet som ensam herre och kung Hans var närmast en nominell monark. I öster försökte Ryssland tränga fram till Östersjön vilket krävde nationell samling, men istället blir det nya konflikter i Sverige, nu mellan Sture och kyrkan. Genom sin prokurator Hemming Gadh hade Sture fått påvlig tillåtelse att besätta biskopsstolarna i Linköping, Strängnäs och Åbo. Han lade beslag på kyrklig jord och även Nils Bossons förlänningar vilket ledde till konflikt med rådet som krävde att Kalmar recess skulle gälla.

Sture lyckades avslå rådets anspråk och förde nu själv kriget mot Ryssland, t.ex. försvaret av Viborg (vilket ledde till Viborgska smällen). När Sture återvände 1496 hade oppositionen i rådet stärkts och rådet krävde hans avgång. Ärkebiskopen Jakob Ulfsson som var ärkebiskop 1469-1514 efter Jöns Bengtsson och hade grundat Uppsala universitet ledde oppositionen i rådet. Sture vägrade avgå och brände ärkebiskopens gårdar och ärkebiskopen svarade med bannlysning vilket ledde till att Sture avgick och kung Hans blev kung 1497 även reellt efter slaget vid Rotebro. Kalmar recess skulle gälla.

Sten Sture går i allians med Svante Nilsson Natt och Dag (se ättartavla 5), Nils Bossons son och samtidigt kommer Hemming Gadh till Sverige efter 20 år som Sten Stures ombud i Rom. Sten Sture ser till att han blir vald till biskop i Linköping.

Sten Sture dör 1503 och Hemming Gadh lyckas få Svante Nilsson vald till riksföreståndare trots motstånd i rådet. Striden mellan kung Hans och Sverige fortsätter med gränsstrider och blockader och även i rådet råder splittring. Oppositionen mot Svante Nilsson var mer unionsvänlig. Till oppositionen hörde Jakob Ulfsson, Erik Turesson Bielke, Erik Trolle och den med Axelsönerna lerade Arvid Trolle. Observera att oppositionen var från Götalandskapen. I Linköping rådde svåra spänningar mellan Hemming Gadh och kapitlet. Svante Nilsson dör 1512 mitt under striderna inom rådet. En kamp om riksföreståndarskapet inträder mellan Svante Nilssons son Sten Svantesson som tog sig namnet Sten Sture d.y. och oppositionen i rådet som väljer Erik Trolle. Efter hårda förhandlingar väljs Sten Sture, men han binds av rådet och kyrkan garanteras frihet vid tillsättningar. Kung Hans dör 1513 och Kristian II blir kung. Motsättningarna i rådet mellan Jakob Ulfsson och Sten Sture tilltar och går över i öppen strid. Ärkebiskopen avgår p.g.a. ålder, 80 år gammal, och efterträds av

Gustav Trolle, son till Erik Trolle allt i enlighet med kanonisk rätt. 1515 bekräftade påven valet och Trolle fick vittgående befogenheter och fullmakter av påven. Främst gällde striden Stäket. Sten Sture anklagade Trolle för landsförräderi genom kontakter med Kristian II. 1516 belägras Stäket och ärkebiskopen utsätts för svår folklig propaganda av Sten Sture. 1517 anfaller Kristian II och en flotta under Joakim Trolle, farbror till Gustav Trolle. Danskarna besegras och Gustav Trolle måste infinna sig till ett möte med Sten Sture. Sten Sture gör detta till en riksdag som dömer Trolle till avsättning och om Stäket beslöt man att det skulle rivas eftersom det varit ett sådant hinder för statsmakten under Jöns Bengtsson, Jakob Ulfsson och Gustav Trolle. 1518 jämnades Stäket med marken. Ärkebiskopen fängslades, misshandlades och tvingades avgå. Sten Sture köper den påvliga legaten Gionangelo Arcimoldi och gör honom till ärkebiskop nominellt. Rådet var i Sten Stures händer sedan ärkebiskopen avlägsnats. 1518 är en ny dansk flotta på plats och denna gång anfaller man även till lands. Gustav Trolle hade 1519 utverkat en påvlig bulla och Lunds och Roskildes ärkebiskopar bannlyser Sten Sture. Lund har ju aldrig givit upp sin överhöghet över Uppsala. Kristian skulle nu verkställa kyrkans dom. Sten Sture stupar på Åsundens is och rådet tvingas till fred. Kristian lovar att följa svensk lag och Kalmar recess. 4 november 1519 kröns Kristian II av ärkebiskop Gustav Trolle i Stockholms Storkyrka.

Jakob Ulfsson (1439-1521) spelade stor roll under Sturarnas tid varför det kan vara på sin plats att säga något ytterligare om honom. Han var av den uppländska frälseätten Örnfot och studerade i Rostock, Paris och Rom vid påvehovet 1465-70. Där grundlades hans motvilja mot nationalismen i Sverige. Han blev ärkebiskop 1469 i tävlan med Tord Pederson Bonde som var Karl Knutsson partis kandidat. Han grundade Uppsala universitet. Han var hela tiden motståndare till egenmäktigheten i sturepartiet som han såg som ett hot mot kyrkans frihet. Han dog i Mariefreds kloster 1521 efter att 1520 ha varit fånge i Stockholm.

Stockholms blodbad

Mycket är fortfarande oklart om vad som hände vid Stockholms blodbad beroende på det ensidiga källäget.

Avrättade var bl.a:

Biskop Matthias av Strängnäs

Biskop Vincent av Skara

Erik Abrahamsson Leionhuvud

Erik Knutsson Tre Rosor

Erik Johansson Vasa

Krister Bengtsson Oxenstierna

Joakim Brahe

Totalt avrättades 82 personer, rådmedlemmar, borgare och tyskar.

Den egentligen enda källan vi har är Johannes Magnus skildring. Mordet på munkar i Nydala som skulle ägt rum vid Kristians återfärd till Danmark är visserligen nämnd helt kort i klostrets tänkebok, men den detaljerade skildringen kommer även den från Johannes Magnus som definitivt inte stod på Gustav Trolles sida som fortsättningen visar.

Att ärkebiskopen klagade inför kungen på den behandling han utsatts för av sturepartiet vet vi. Klagoskriften är bevarad. Att avsättningen och fängslandet av en ärkebiskop av ett världsligt råd stred mot den kanoniska lagen är helt klart. Den andliga domstol som sammanträdde natten mellan den 7 och 8 september 1520 i dominikanklostret i Stockholm med prior Lars som medlem bedömde förfarandet som uppenbart kätteri. Dominikanerna var de främsta kanonisterna så deras medverkan var naturlig. Gustav Vasas hätska inställning till dominikanerna kan till en del förklaras av dominikanernas roll vid hans fars och svägers

avrättning. Gustav Trolle strävade säkert efter att upprätthålla den kanoniska lagen, den enda garanten för kyrkans frihet. Drivande i processen var ändå Didrik Slagheck d. 1522. En tysk som följde det påvliga sändebudet Arcimoldi (Sten Stures ärkebiskop). Arcimoldi sände Slagheck till Sverige 1517-18 för att medla mellan Sture och Kristian. Han svek Arcimoldi och ställde sig helt på Kristians sida. Efter blodbadet blev han biskop i Skara efter den avrättade biskopen Vincent. 1521 blev han ärkebiskop i Lund på Kristians initiativ, men föll snart i onåd och brändes på bål i Köpenhamn 1522.

Här är ett tydligt exempel på att kyrkan helt tappat kontrollen över ämbetsutnämningar. Den kanoniska lagen var i praktiken satt ur spel långt innan Gustav Vasa utan någon täckmantel struntade i landslagen och kanoniska lagen. Detta är bakgrund till diskussionen i slutet av 1500-talet som rör om det krävs en lag ovanför kung och folk eller om det räcker med kung och folk.

Gustav Vasa och Västerås recess

Gustav Vasa vann Dalarna för sin sak. Gustav Trolle ledde åter rådet och utropade sig till riksföreståndare 1521. Gustav Vasa slog Trolle som fick dra sig tillbaka till Stockholm. Rådsaristokratin slöt sig till Vasa när upproret vann framgång precis som man gjort vid tidigare uppror. 1521 valdes Gustav Vasa till riksföreståndare vid ett möte i Vadstena. 1523 flyr Kristian II från Danmark efter att Fredrik av Holstein, farbrodern, valts till kung. Den 6 juni 1523 väljs Gustav Vasa till kung vid ett riksmöte i Strängnäs. Unionen är nu definitivt slut. På midsommarafton tågar han in i Stockholm. Gustav Vasa krävde omedelbart ett stort inflytande när kyrkliga ämbeten skulle tillsättas. Biskoparna som Gustav Vasa tillsatte blev alla bara electi, men aldrig bekräftade i Rom. Till ärkebiskop valdes Linköpingssonen Johannes Magnus 1523, men även han var enbart electi eftersom Gustav Trolle fortfarande var ärkebiskop. Alla dessa av Gustav Vasa valda biskopar hade en mycket svag ställning, helt beroende av kungens gunst. Den ende som även var konfirmerad av påven i Rom och som kunde hävda sig mot Gustav Vasa var biskop Hans Brask i Linköping.

Att påven inte kunde ingripa med större kraft i händelserna i Sverige berodde på att han hade fullt upp med reformationen som härjade i Tyskland och den var ett långt större bekymmer än ämbetsutnämningar i Sverige.

Gustav Vasa behövde pengar för att betala sin skuld till Lübeck och för att stärka statsmakten. Kyrkan krävdes på stora skatter. Den ende som protesterade var Brask. På ett möte i Vadstena 1526 beslöts att Mariefreds kartusiankloster skulle tillfalla Gustav Vasa. Klosteret hade tillkommit genom en donation av Sten Sture d.ä. Enligt medeltida rätt hade ätten rätt att återköpa klosteret.

På Västerås riksdag 1527 krävde kungen alla kyrkans egendomar och inkomster. Brask sade nej liksom Ture Jönsson Tre Rosor från Västergötland. Återigen är det Götalandskapen som står för motståndet mot den uppländska nationalismen och nationalkyrkligheten, mälardalarnas egenmäktighet. Brask ger inte bort sitt Munkeboda och hotas i praktiken till livet, men bl.a. herr Ture garanterar överförandet av borgen till kungen.

Besluten vid Västerås recess:

1. Ständerna skulle hjälpa till att straffa alla som skapade oro i riket.
2. Biskoparna skulle överlämna sina slott till kungen, klostren skulle administreras av en adelsman som skulle sörja för klosterfolket.
3. Alla donationer sedan Karl Knutssons tid skulle återgå till adeln.
4. Guds ord skulle renligen predikas i riket.

Detta innebar att kronan helt tog över klostrens och kyrkans egendomar. Biskoparna fick inga egna inkomster. Adeln stödde recessen eftersom den ansågs gynna dem och någon reell möjlighet att motsätta sig den fanns inte. Kyrkan var efter recessen maktlös och helt i kungens

våld. Hans Brask flydde till Danzig liksom Olaus Magnus som slöt upp på brodern Johannes Magnus sida som redan befann sig i Polen och snart fick finna sig i att han var i exil. Vid kröningen 1528 fanns inte något löfte om att bevara kyrkan som funnits med i alla kröningar under medeltiden. Alla utnämningar och förläningar gjordes nu av kungen personligen. All legitimitet utanför kungens vilja var borta. Envælde hade införts. Cisterciensklostren kvävdes, men tiggarrordnarna drabbades direkt.

Västerås recess hölls i dominikanklostret i Västerås. Där fanns rum och den samlade lagkunsken. Det officiella skälet att stänga dominikanklostren var att munkarna inte förtjänade sitt uppehälle. Det verkliga skälet var enligt mig snarare att de satt inne med all lagkunskap för vilken Gustav Vasa inte längre hade något bruk. Hans ord var nu lag. Den kanoniska lagen och landslagen hade förlorat sin betydelse på riksplanet. För den gamla aristokratin, främst förankrad i Götalandskapen, innebar detta slutet. Deras ställning vilade på urgammal rätt. Den betydde inget nu. Deras ställning vilade på kungens gunst. Allt var bäddat för uppror, särskilt i Götalandskapen och Småland, men även i Dalarna som länge hävdade sin självständighet.

Sten Stures änka Kristina Gyllenstierna försökte få igång ett uppror med hjälp av gamla stureanhängare till förmån för sin son Nils Sture. Det slås blodigt ned och Kristina gifter sig med Joakim Turesson Tre Rosor, en son till herr Ture. Nästa uppror som kom från Dalarna slås också ned. Nu följer det långt allvarligare västgötaherrarnas uppror 1529. Herr Ture, den högste ämbetsmannen i riket näst kungen som försökte stoppa angreppet på kronan i Västerås tillsammans med Hans Brask gör uppror p.g.a. Gustav Vassas angrepp på kyrkan genom att biskopar, präster och munkar ersattes med kättare. Genom löften och förläningar kunde Gustav Vasa hindra att upproret spred sig och därmed kunde det slås ned och herr Ture flydde till Kristian II i Nederländerna där även Gustav Trolle befann sig. Båda hoppades att den gamla tron skulle kunna återinföras med Kristians hjälp, men hans fälttåg misslyckades ju.

Klockskatten ledde till Klockupproret 1531. Hämnden blev hård 1533. Alla hade nu sin ställning i kungens namn. Ingen hade egen legitimitet. Endast ett uppror återstod, det från allmogen i Småland. 1542 fick kungen information om överfall på fogdar. Nils Dacke klagade på skatter och att fogdarna lade sig i allting så att de till sist kontrollerade allt. Dessutom klagade Dacke på utarmningen av gudstjänsten. 1543 krossades upproret. Dackes anhängare deporterades till Finland och dryga böter utkrävdes av häraden och familjer. All makt ligger nu i Stockholm och hos kungen. Götalandskapen hade förlorat århundraden av kamp för kontinental andlig och världslig tillhörighet. Uppland med dess två viktigaste ätter Vasa-Oxenstierna hade segrat över Bergslagen, Götalandskapen, Småland och t.o.m. Danmark. Detta skulle bli än tydligare vid Erik XIV:s kröning.

Erik XIV och Mälarlandskapens seger

Omkring tiden för Erik XIV:s kröning utvecklas en ny ämbetsmannaklass vid sidan om frälset som redan fått sin självständighet oerhört starkt beskuren. Denna ämbetsmannakår var liksom frälset helt beroende av kungens nåd, den hade inte någon fristående lagstiftning som grund för sin existens. Kyrkan var även den helt beroende av kungamakten och några självständiga biskopar fanns inte. Dessutom undanträngdes det gamla frälset av en nyadel som främst rekryterades från krigsmakten. Krigsmakten kom att innehålla en rad tyska, engelska och skotska förband med egna officerare. I armén gjorde dessa ofrälse snabb karriär och adlades undan för undan. Alla dessa ämbetsmän blev löntagare, mera sällan fick de förläningar, men i båda fallen var de beroende av kungens nåd.

Förläningar sker främst till upplandsfrälsets och nyadelns fördel och på frälset i Götalandskapens bekostnad. Det främsta exemplet på detta är förläningen av grevskapet Visingsborg 1561 till Per Brahe. Ett av Götalandskapens kärnområde, en gång de sverkerska

och erikska ätternas centrum förlänas till en nära släkting till kungen som dessutom är av upplandssläkt. För att se om denna förläningspolitik varit konsekvent krävs en genomgång av Gustav Vasas och Vasasönernas förläningspolitik.

Här ser vi slutfasen i det gamla frälsets historia. Kungen och kretsen runt honom som är hämtad från nyadeln, ofrälse ämbetsmän och Uppland har helt trängt undan det gamla frälset från Götalandskapen och en fri kyrka som även den hade sina rötter i Götalandskapen som visats tidigare. Allmogen i sin tur är helt i händerna på kungens fogdar. Den hade försökt göra uppror, men alla hade brutalt slagits ned. Denna uppsvenska nationella makt koncentrerad till Stockholm blir sedan bestående intill våra dagar!

Linköpings blodbad

Linköpings blodbad år 1600 då bl.a. Erik Sparre, Ture Bielke samt Gustav och Sten Banér avrättas av hertig Karl efter slaget vid Stångebro innebar en bekräftelse på Uppsala mötes beslut 1595. Den germanska kristendomens seger i Sverige, d.v.s. furstens eller stormannens överhöghet över kyrkan och det absoluta slutet på ett självständigt världsligt frälse (jfr Augustinus Civitas Dei och Civitas Terrena). Kungens vilja är lag. Någon lag ovanför kungens eller idag folkets vilja finns inte.

De avrättade hade mycket hög bildning för sin tid, flera av dem hade studerat utomlands. Särskilt bör Erik Sparres skrift från 1585 observeras: Pro lege, rege et grege. För lagen, kungen och folket. Återigen står lagen främst. Detta är orsaken till att Erik Sparre inte kunde annat än sluta upp på kung Sigismunds sida. De avrättade krävde dessutom adelsprivilegier på lagens grund.

Hertig Karl gick helt i sin fars fotspår. Adeln skulle vara beroende av kungliga förläningar och inte tillerkännas någon självständighet. Kungen skulle inte vara underkastad någon eller något. Kyrkans högste man var kungen. Kyrkopolitiken 1595 tjänade hertigens syften eftersom han var tvungen att bryta mot lagen när det t.ex. gällde arvkungadömet för att beskydda den lutherska tron. Som beskyddare av den rätta tron kunde han ställa sig över t.o.m. det mest centrala i arvet efter Gustav Vasa, arvkungadömet. Katolicism blev nu identiskt med landsförräderi eftersom katolicismen kräver en lag ovanför härskaren. Hertig Karls legitimitet vilade nu på religiös grund. Jfr även Johannes Messenius öde.

Vilken lag förespråkade då Erik Sparre? Landslagen naturligtvis som är en förening av landskapslagarna och den romerska och kanoniska rätten. Däremot rymmer ju inte landslagen någon kyrkobalk varför landslagen kan överleva reformationen. Dessutom ville Erik Sparre försvara lagar som tillkommit under Gustav Vasas tid. Det var detta Sparre, Banér och Bielke ville försvara mot kungligt godtycke genom rådskonstitutionalism helt i tidens europeiska anda.

Av de fyra avrättade som nämnts här är annars alla upplänningar utom Ture Bielke. Någon önskan om förändring av religionen framträder inte som något centralt motiv även om Ture Bielkes bevekelsegrunder skulle kunna granskas.

Här bör noteras att en lag ovanför kungen kräver en fri kyrka med domsrätt. Vem skulle annars upprätthålla en sådan lag och ett sådant rättsväsende, knappast kungen? En fri kyrka kräver kyrklig egendom och fri ämbetsstillsättning. Om man övergivit denna aspekt av pro lege år 1600 är väl inte helt klart även om det mesta talar för det, men under medeltiden var den högaktuell. Augustinus syn på världsligt och andligt regemente är här central. Även Uppland är i och med blodbadet helt underkastat kungen. Vi har nått det absoluta enväldet.

Johannes Messenius

Ett gott exempel på att 1600-talet innebar slutet på laglighet och rådskonstitutionalism och att katolicism innebär landsförräderi är Johannes Messenius öde.

Johannes Messenius 1579-1636 var son till en mjölnare i Freberga, Jöns Thordsson, som bedrev kvarnverksamhet vid sjön Kälvens utlopp i Vättern. Johannes blev elev vid klosterscholan i Vadstena. Klosterprästen Magnus Andrae upptäcker gossens begåvning och skickar honom 1595 till jesuiternas skola i Braunsberg vars syfte var att utbilda jesuiter för Nordens återvinning till kyrkan. I hela 7 år var Johannes där. 1603-4 är han i Krakau hos biskopen där. 1604 kommer han till Rom, men öppnar samma år en privatskola i Danzig och gifter sig med Lucia Grothusen som är dotter till Sigismunds lärare Arnold Gothusen.

Johannes reser till Sverige för att förvärva svärfaderns gods Långebro som dragits in till kronan vid striderna mellan hertig Karl och kung Sigismund. Han inflyttar till Sverige 1609 och blir juris! professor i Uppsala. Han fick snart försvara sig mot anklagelser om jesuitism. Han forskar i svensk historia och använder sig av banbrytande källkritik och ger ut Magnus Erikssons landslag! Dessutom Ericus Olais svenska historia från 1400-talet, lilla Rimkrönikan, Adam av Bremen och Stora Rimkrönikan.

1613 finner vi honom i en hård strid med Johannes Rudbeck d.ä. som leder till att båda får lämna Uppsala. Johannes Messenius blir föreståndare för Riksarkivet och Rudbeck blir biskop i Västerås genom Axel Oxenstiernas ingripande.

1616 blir han dödsdömd för landsförräderi p.g.a. katolicism. Gustav II Adolf omvandlar straffet till livstids fängelse på Kajaneborg i norra Finland där han sitter stundom under hårt regemente mellan åren 1616-1636. Han blir fri 1636 och får vistas i Uleåborg, men dör strax och är begravd i Uleåborg.

I fängelset skrev han *Scondia illustrata* som senare utgavs av Peringskiöld. Sonen vistades lång tid hos fadern i fängelset och fick sin utbildning där av fadern.

Rudbeck och göticismen såg Johannes Messenius källkritik som ett angrepp på tron och fäderneslandet. Inte bara katolicism är nu landsförräderi utan även fri historieforskning som underminerar kungens historiska legitimitet.

Sonen och sonsonen avrättas senare för katolsk konspiration. Sonen Arnold Johan Messenius flydde 1623 till Danzig och gick i jesuitskolan i Braunsberg. Han var åter i Sverige 1624 och greps omedelbart och dömdes till döden, men Per Brahe d.y. såg hans bildning och fick domen omvandlad till fängelse i Keksholm. Per Brahe fick honom även benådad, men han flydde igen och greps vid riksgården. Åter lyckades Per Brahe få honom fri och han för då *Scondia illustrata* till Sverige som modern tidigare fort över till Polen. 1645 blir han rikshistoriograf p.g.a. sin oerhörda lärdom efter utbildningen hos fadern. 1646 blir han även adlad. Han försåg oppositionen med historiskt källmaterial till derads deduktioner mot regeringen. 1651 blir han invecklad i sonens högmålsbrott och avrättas.

Arnold Messenius 1621-51 var kammarherre hos Karl Gustav (senare kung Karl X Gustav). Under vistelsen hos fadern och efter militär utbildning i Nederländerna skrev han ett anonymt brev till Karl inspirerad av samtal mellan fadern och kyrkoherde Kristoffer Siggesson i Forssa. I brevet uppmanar han Karl att göra uppror mot kusinen Kristina vilket ledde till halshuggning på Norrmalmstorg den 20 december 1651.

Sammanfattning

Ätterna spelade stor roll genom hela medeltiden, men en ätt var inte identiskt med dagens begrepp släkt. Snarare hör blod och jord samman. Man kunde giftas in i en ätt då man lämnade sin gamla ätt och flyttade in i en annan ätt och denna ätts gård. Så småningom luckrades systemet upp då en ätt inte längre var knuten till en särskild gård, men under hela medeltiden spelade denna syn på ätt stor roll. Såväl man som kvinna kunde giftas in i en annan ätt och förde då denna ätt vidare även om detta äktenskap blev barnlöst. På detta finns flera exempel i Sveriges medeltidshistoria. Först genom denna syn på ätt blir ättartavlorna begripliga.

Dessutom kan vi räkna med att ätten såväl under kristen som hednisk tid hade kultgemenskap. Således hörde en kyrka självklart till en stormannagård och denna kultgemenskap förblev viktig under katolsk tid.

Redan under Erik Segersälls tid ser vi motsättningen mellan de hedniska uppländska landskapen och de kristna Götalandskapen inte minst genom Eriks grundande av Sigtuna, kristendomens och Götalandskapens yttersta utpost. Sonen Olof Skötkonung som döptes i Husaby fortsätter faderns försök att lägga under sig Uppland. Olofs kristendom var säkert inte katolsk utan insulär. Olofs oäkta son Emund den Gamle var inte heller han katolik eftersom han var så impopulär i Adam av Bremens historieskrivning. Emunds biskop Osmund Huvudlös var antagligen engelsman liksom Sigfrid som döpte Olof.

Striden mellan Uppland och Götaland fortsätter under Emunds efterträdare Stenkil som inte hade blodsband med Emund utan var ingift i den kungliga ätten. Stenkil erövrar inte Uppsala utan Sigtuna förblir den yttersta utposten. Efter Stenkil var sönerna Hallsten och Inge d.ä. kungar. Inge gifte sig med Elin av Skövde, men i detta äktenskap föds bara döttrar som emellertid får stor betydelse så småningom. När Inge dör blir därför Hallstens son Inge d.y. kung och efter honom Ragvald Knaphövde som emellertid mördas i Karleby.

Därefter råder stor oklarhet vem som skall bli kung, men den östgötske stormannen Sverker gifter sig med Inge d.y:s änka och blir då som ingift i kungaätten kung. Genom äktenskapet kom det Stenkilska Vreta i den "sverkerska" ättens ägo. Men egentligen är det alltså tal om en enda ätt från Erik Segersäll.

Sverker ber i ett brev Bernard av Clairvaux att sända cisterciensmunkar till Sverige. Han donerar sin gård Alvastra (och Nydala?) till munkarna i och med att han nu tillhör en annan ätt, Alvastra är inte längre hans huvudgård. Alvastra kloster (ordet kommer av orden al och vastr = vadställe) grundas den 6 juni 1143 och denna grundläggningsdag firas genom hela medeltiden i Sverige. Sverker kallade hit munkarna i bestämda syften. Säkert kände han till deras olika kompetenser. Kontakten mellan svenska stormän och kontinenten var definitivt inte bruten.

Cistercienserna anlade vanligen inte sina kloster i ödemarken som man ofta påstår utan i skydd av en furste eller feodalherre ett stycke från en viktig väg och i närheten av ett vattendrag. Däremot fick de enligt regeln inte ta uppodlad mark i anspråk och det ledde till en viss avskildhet. Alvastras belägenhet idag uppfyller bara två av kraven. Skydd av kungen och rikets viktigaste färdväg går intill klostret, men i övrigt är platsen atypisk eftersom det inte finns något vattendrag. En höjning av Tåkerns vattenyta till 100 meter över havet skulle förklara klostrets belägenhet och dessutom alla sockenkyrkors belägenhet runt Tåkern. Dessa har en gång varit stormannagårdar med under 1200-talet inlemmats i den romersk katolska församlingsorganisationen. Hur fick då klostret jordbruksmark, jo som alltid genom sjösänkning och utdikning. Så även säkert i Nydala vid Rusken, i Julita vid Öljaran och i Varnhem vid Hornborgasjön. Cisterciensernas sjösänkningsteknik och kvarnteknik ledde till ett ökat välstånd i västra Östergötland. Dessutom innebar deras ankomst att kyrkan i Sverige

successivt började inlemmas i den katolska kyrkan eftersom cistercienserna inte lydde under den lokale biskopen.

Sverker d.ä. mördas 1156 och Erik Jedvardsson blir kung, ingift i kungaätten genom Inge d.ä.:s dotterdotter Kristina. Han mördas i sin tur av Magnus Henriksson 1160, Ragvald Knaphövdes dotterson. Alla dessa tillhörde alltså samma ätt. I Götalandskapen grundas cistercienskloster av denna ätt, även i närheten av utposten Sigtuna, men inget i det inre av Uppland.

Den s.k. "Bjälboätten" kom att spela en stor roll i Sveriges historia. Främst p.g.a. sin rikedom och att den gifte in sig i de kungliga ätterna i Norden. Magnus Minniskiöld får minst fyra söner: Eskil, Karl, Bengt och Birger. Dessutom nämns en Elof som frater till Birger. Han kan ha varit bror, men enligt min mening troligare ingift i ätten och anfader till Elofsönerna Johan och Andreas. Dessa är i så fall släkt med Ingrid Ylva på mödernet och med Knut den heliga på fädernet. Ingrid av Skänninge skulle ha fått sitt namn efter sin mormor vilket kan anses som regel. Birger jarl gifter in sig i den svenska kungaätten än mer genom att gifta sig med den barnlöse Erik Erikssons syster Ingeborg. Erik Erikssons hustru Katharina placerar Birger efter kungens död i Gudhems kloster. Därmed kan ingen giftas in i ätten den vägen. Birger jarl fortsätter kampen mot Uppland genom segern vid Sparsätra och Herrevadsbro 1247. Kung Knut Långes son Holmger avrättas 1248. Birger jarls son Valdemar är den egentligen ende tronpretendenten. Frågan är bara hur denna ätt kunde nå en sådan ställning att den kunde gifta in sig i den kungliga ätten så att kronan var som vikt för Valdemar.

Förklaringen kan vara Hogstadsjön, nämnd i Rimkrönikan men nu helt borta. Den förklarar en rad kyrkors och byars belägenhet som bifogad karta visar. Sjöns utlopp var Skenaån genom Skänninge. Sjösänkningen syftade säkert inte till torrläggning. En sjö var för värdefull för det, men sänks en slättsjö under en viss nivå torrlägger den sig själv. Namnet Skenaån, den skenande ån kan endast förklaras genom Hogstadsjöns existens. Sjösänkningstekniken var känd, men ett sådant jätteföretag krävde stora insatser. Ingen ätt hade ett sådant inflytande över Skänninge och trakten runt sjön som "Bjälboätten". Det måste varit den som genomdrev företaget. Därigenom skapades ny bördig jordbruksmark som genererade ett stort jordbruksöverskott som måste exporteras om det skulle vara något värde i det. Exporten var smör och importen salt. Exporten har gått över Skänninge, Linköping och Söderköping till tyska städer. Detta ledde till Skännings framväxt under 1200-talet.

1237 kommer dominikanerna till Skänninge och som cistercienserna har de säkert kallats hit i ett bestämt syfte. Som kanonister skulle dominikanerna harmonisera de svenska landskapslagarna med kanonisk och romersk rätt.. Syftet var handelsutbytet och därmed rörligheten av människor, kapital och idéer. Sverige skulle helt inlemmas i den kontinentala kyrko- och rättsgemenskapen. Dominikankloster grundas på den viktigaste orten i alla lagsagor i samma syfte. 1248 hålls Skänninge möte då den kanoniska lagen införs i Sverige och kyrkans frihet slås fast. I och med Skänninge möte var Sverige ett katolskt land och landskapslagarna redigerades den ena efter den andra. Sist ut var Upplandslagen som fortsätter att streta mot Götalandskapens kontinentala strävanden.

1300-talet domineras av striden mellan en framväxande kungamakt med en expansiv utrikespolitik och rådet samt kyrkan som hela tiden värnar sin frihet. Magnus Eriksson kräver ökade skatter som frälset motsätter sig och till sist inkallas Albrekt av Mecklenburg som kung, även han av kunglig ätt som ättartavlorna visar. Han fortsätter emellertid Magnus skattepolitik och tillsätter dessutom allt fler tyskar på poster som tidigare tillfallit svenska frälsemän. För att främja handel och den fria rörligheten skapar Magnus Eriksson en enhetlig svensk lagstiftning, landslagen. I detta arbete deltar inte den oppositionella högaristokratin från Götalandskapen, däremot lagmannen Ulf Abjörnsson i Uppland, underlagmannen i Västergötland Algot Bengtsson och lagmannen i Värmland, Thycker. Kanske är det därför som landslagen främst bär spår av Upplandslagen. Kyrkan representeras inte i

lagstiftningsarbetet så landslagen innehåller ingen kyrkobalk vilket inte heller behövs eftersom den kanoniska lagen gäller.

Efter 1300-talets alla strider sker en försoning i Vadstena mellan stormannaätterna, drottning Margareta, kyrkan och tyskar genom den ofantliga klosterstiftelsen som i sig kräver en nationell samling. Sverige är romerskt katolskt, landslagen är förenlig med romersk och kanonisk rätt, kung Erik tillhör den gamla kungaätten, frälset har bevarat sina gamla privilegier och Norden är i union. Dessutom har kyrkan en inhemsk orden som är ett uttryck för den tilltagande nationalkyrkligheten.

Margarethas och än mer Erik av Pommerns expansiva utrikespolitik kostar och kräver skatter. Genom Nyköpings recess höjs skatterna för frälset och kyrkan och gods dras in till kronan från frälset och kyrkan. Margaretas och Eriks förläningspolitik tränger undan den gamla götalandsaristokratin som ersattes av danskar och uppkomlingar som var helt beroende av kungens gunst, de hade ingen egen legitimitet. De nya ätterna gifte emellertid successivt in sig i de gamla. Erik försöker lägga under sig hela östersjöhandeln och råkar direkt i konflikt med de tyska städerna och Tyska Orden. Detta hotar Götalandskapens handel med smör och Bergslagens handel. Erik fortsätter att tillsätta ämbeten med danskar, tyskar och vanbördingar i strid med överenskommelsen i Kalmar. Kyrkans frihet hotas. Erik hoppar över domkapiteln och går direkt till påven vid utnämningar. En nationalkyrklighet växer fram som protest grundad på den kontinentala konciliarismen. Allt detta leder till att hela Sverige vänder sig mot Erik även om unionstanken är stark i Götalandskapen och gränstrakterna. Upproret bryter ut 1434 under ledning av bergsmannen Engelbrekt Engelbrektsson. Erik fördrivs och blir sjörövare på Gotland. Kristoffer av Bayern blir kung 1441-48, även han av gammal svensk kunglig ätt som ättartavlorna visar. Kristoffer sätter igång med att skapa en ny landslag och Nicolaus Ragvaldi är pådrivande. Denna landslag stärker de gamla ätternas ställning.

Vid Kristofers död blir Karl Knutsson kung. Han är av uppländsk ätt, men som ättartavlorna visar är hans släkt ingift i den kungliga ätten. Jöns Bengtsson Oxenstierna blir samtidigt ärkebiskop och Nils och Bengt Jönsson Oxenstierna blir riksföreståndare. Sverige domineras nu av uppländskt frälse som vill skapa ett självständigare Sverige mot unionskungen Kristian I och götalandsfrälset. Karl Knutsson tillsätter ämbeten med folk från sin egen krets. Tillsättningen av Karl Knutsson ledde till förödande krig i gränstrakterna vilket ledde till missnöje bland gränsfrälset. Karl Knutsson tillgriper råfst för att stärka kronans finanser och kyrkan protesterar med hänvisning till kanonisk rätt. Ärkebiskopen manar till uppror 1457 vilket leder till ett uppländskt inbördeskrig. Jöns Bengtsson och Erik Axelsson blir riksföreståndare och Kristian blir kung. I Uppland finns dock en krets kvar som vill skapa en svensk nation med en svensk nationalkyrka under uppländsk ledning. Kristians hårda skattepolitik leder till uppror bland Upplands allmoge 1463 och ärkebiskopen ser ingen annan möjlighet än att gå allmogen till mötes. Kungen ser detta som förräderi och fängslar ärkebiskopen och hotas själv av bannlysning. Linköpingsbiskopen Kettel Karlsson Vasa manar till uppror. Ärkebiskopen blir fri och Karl Knutsson återkallas. Släkterna Vasa-Oxenstierna hade nu all makt samlad hos sig. Detta passade inte gränsfrälset och götalandsfrälset och 1466 gifter sig Ivar Axelsson med Karl Knutssons dotter Margaretha. Axelsönerna ville inte få slut på unionen utan på Oxenstiernornas dominans, därför unionen med Karl. Nils Bosson Sture Natt och Dag uppmanade Uppland, Dalarna, Norrland och Västmanland att göra sig av med de framträngande Axelsönerna och återkalla Karl Knutsson. Karl Knutsson fick alltså stöd av en av de uppländska fraktionerna under Nils Bosson och även Axelsönerna. Kristian splittrade Uppland genom att gå i allians med Vasa-Oxenstierna. Stödet för Karl kom alltså från två vitt skilda håll vilket bäddade för konflikt så fort han blivit kung. 1470 dör Karl Knutsson. Sten Sture utropar sig till riksföreståndare och efter en kort konflikt får han Axelsönernas stöd. Sture och Axelsönerna stod enade mot Kristian och Oxenstierna-Vasa. Axelsönerna-Sture sammankallade ett möte i Vadstena med representanter

för Götalandskapen. Dessa förklarar sig villiga att följa Sture till Stockholm och fördriva kungen. Nils Bosson samlar en här i Dalarna och sluter sig till upproret. Detta leder till slaget vid Brunkeberg 1471. Sture segrar och Uppland med Vasa-Oxenstierna är nu allvarligt försvagade. 1483 sluts Kalmar recess. Kungen binds av rådet när det gäller skatter och förläningar. Efter ytterligare en konflikt med Sture får Ivar Axelsson dra sig tillbaka till Danmark. Sten Sture är ensam segrare. Sten Stures ombud i Rom Hemming Gadh har fått påven att låta Sten tillsätta biskopsstolarna i Linköping, Strängnäs och Åbo. Dessutom lägger Sture kyrklig jord under sig och tar över Nils Bossons förläningar. Allt detta ledde till konflikt med rådet som krävde att Kalmar recess skall gälla. Samtidigt råkar Sverige i konflikt med det framträngande Ryssland och Sten ger sig ut på krigståg. Oppositionen under ärkebiskop Jakob Ulfsson stärks. När Sture återvänder kräver rådet hans avgång vilket leder till att Sture bränner ärkebiskopens gårdar som bannlyser honom och han får avgå. Kung Hans blir kung 1497 och Kalmar recess skall gälla. Sten går i allians med Svante Nilsson, Nils Bossons son. 1503 dör Sture och Svante Nilsson blir riksföreståndare trots motstånd i rådet. Strider fortsätter i gränstrakterna och rådet är splittrat. Oppositionen leds av Jakob Ulfsson, Erik Turesson Bielke, Erik Trolle och Arvid Trolle. Alla utom ärkebiskopen från Götaland. Svante dör 1512 och efterträds av sonen Sten Svantesson som kallar sig Sten Sture d.y. Kung Hans dör 1513 och Kristian II blir kung. Motsättningarna i rådet skärps och Jakob Ulfsson avgår 80 år gammal och efterträds av Gustav Trolle som väljs helt i enlighet med kanonisk rätt. Sture anklagar Trolle för landsförräderi p.g.a. samröre med Kristian. 1516 belägras Stäket. Gustav Trolles farbror Joakim Trolle kommer med en dansk flotta men besegras. Gustav Trolle avsätts helt okanoniskt av Sten och fängslas. Stäket raseras. Sten Sture köper den påvliga legaten Gionangelo Arcimoldi och gör honom till ärkebiskop, men ärkebiskoparna i Lund och Roskilde bannlyser Sten och Kristian anfäller för att skipa rätt, denna gång till lands och sjöss. Sture stupar på Åsundens is och Kristian kröns av Gustav Trolle i Stockholms Storkyrka. Ett andligt råd sammanträder hos dominikanerna i Stockholm och bedömer avsättningen av Gustav Trolle som uppenbart kätteri. Det leder till en rad dödsdomar och Stockholms blodbad är ett faktum. Gustav Trolle utropar sig till riksföreståndare, men Gustav Vasas uppror leder till att han fördrivs och 1521 blir Gustav Vasa riksföreståndare i Vadstena och 1523 kung i Strängnäs. Unionen är slut och Vasa-Oxenstierna har åter makten, nu för gott. Uppland har återtagit makten från Götalandskapen och gränsfrälset.

Omedelbart krävde Vasa inflytande över kyrkliga ämbets tillsättningar. Inga biskopar tillsatta av Gustav Vasa fick påvens bekräftelse. Detta gällde även Linköpingssonen Johannes Magnus som tillsattes som ärkebiskop av Gustav Vasa efter Gustav Trolle. Västerås recess 1527 i dominikanklostret i Västerås ledde till kyrkans totala ofrihet genom att all kyrklig egendom drogs in och cisterciensklostren kvävdes till döds medan tiggardordnarna mycket snart förbjöds. Endast Vadstena kloster, den nationalkyrkliga symbolen skonades under hela 1500-talet. De enda som protesterade var biskopen i Linköping Hans Brask och Ture Jönsson Tre Rosor. Den sista protesten och de sista upproren mot kungen kommer följdriktigt från Götalandskapen. Den uppländska nationalstaten och nationalkyrkligheten hade efter århundraden av strider segrat. Den germanska protestantismen hade besegrat den latinska katolicismen. Erik XIV:s förläningar vid kröningen stärker än mer Upplands grepp över Sverige. Frälset och nyadeln blir helt beroende av kungens nåd och kyrkans makt är helt bruten.

I och med hertig Karls seger över Sigismund är enväldet befast. Ingen lag accepteras ovan kungens vilja. De som hävdade en sådan, främst Erik Sparre och Ture Bielke avrättas vid Linköpings blodbad. Att vara katolik blir nu landsförräderi, det får t.ex. Johannes Messenius erfaras. Erik Sparres utopi Pro lege, rege et grege är död. 1400-talets strider mellan gränsfrälset, götlandsfrälset, lågfrälset från bergslagen, kyrkan, unionskungarna,

upplandsfrälset bäddar för enväldet. Allt slutar med det världsliga och kyrkliga frälsets totala nederlag och unionens upplösning. Frälset i Götalandskapen har mist sin egen legitimitet och kanonisk rätt har upphört att gälla. Kungen=lagen.

Vi har sett hur hela medeltiden domineras av en oerhört långvarig strid mellan Götaland och Uppland. Götaland kontinentalt orienterat och därmed förespråkare av Romersk katolska kyrkan och kanonisk rätt. Uppland nationellt orienterat och förespråkare av nationalkyrklighet. Striden slutar med Upplands seger och Sveriges ekonomiska och kulturella isolering under de kommande århundradena.

PS: Dominikanerna i nytt ljus

”Medeltiden i nytt ljus” berör dominikanernas roll gång på gång, men många frågor återstår. Dominikanerna framträdde som:

Präster
Förkunnare
Själavårdare
Filosofer
Teologer
Jurister i kanonisk rätt
Jurister i romersk rätt
Mystiker
Politiker
Munkar
Tiggare
Martyrer

Hur var dessa roller möjliga att förena i det medeltida samhället och vad säger källorna om deras verksamhet? Vilka slutsatser kan vi dra?

I ordenshistorien framträder bröderna främst som förkunnare och själavårdare. Som jurister är de relativt anonyma eftersom ett medeltida diplom inte rymmer medlarens namn och sigill utan enbart parternas. Ibland förekommer dock bröderna i dokumenten och ibland pekar mycket på att de har en central roll i möten och förhandlingar.

Mystikens roll i orden är uppenbar. Petrus de Dacias brev till Kristina av Stommeln bär vittne om ordens uppskattning av mystiken. Ingrid av Skänninges liv pekar i samma riktning. Sveriges kontakter med ordens högskola i Köln tyder också på kontakter med den tyska mystiken.

Bröderna spelar sällan en direkt politisk roll, men det är uppenbart att politiska grupperingar står orden nära. Det världsliga frälset som kämpar mot den framväxande kungamaktens maktanspråk är ofta i tydliga allianser med dominikanerna.

Att orden rymde de främsta teologerna är allmänt känt. Nämnvärda är Albertus Magnus och Thomas ab Aquino, men även i Sverige var dominikanerna de teologiskt och filosofiskt mest bildade.

Innan vi går in på hur brödernas olika roller framträder i källorna bör först en teoretiskt sammanhållen bild av brödernas roller presenteras. Enligt min mening är det nämligen inte tal om skilda roller som olika bröder i orden spelade utan om en enda roll som framträder på olika sätt beroende på i vilken situation orden och bröderna agerar. Det är inte tal om motsägelsefulla roller utan om en enda kallelse, personifierad i den helige Dominikus, men ytterst i Kristus.

Låt oss också påminna oss ordens valspråk: *Contemplata aliis tradere*. Dessutom *Veritas*.

Det är denna enhet av många roller i en enda kallelse som gjorde att dominikanerna kunde spela en sådan enastående roll under medeltiden och inte minst då i Sverige. Det är alltså imitatio Christi det är frågan om. Kristus som förkunnade, som mötte enskilda i nöd, var rabbin och tiggare, levde i kyskhet och lydnad, kände lagen och tron. Till sist levde han i en mystisk förening med fadern. Det är uppenbart att imitatio Christi var en central tanke för Dominikus och inte bara i största allmänhet utan han ville att bröderna skulle spela Kristi roll idag. Trots det återstår frågan, hur lyckas man förena rollerna i praktiken. Hur får man rollerna att hänga ihop i det medeltida samhället och idag?

En dominikan skall förkunna evangeliet, predika. Den rollen kräver naturligtvis att man är väl insatt i det som skall förkunnas. Filosofi och teologi är förutsättningen för förkunnelsen. Man måste vara påläst. Filosofins men även i viss mån teologins studieobjekt är världen och människan i världen, sanningen om världens ordning. Teologins studieobjekt är det transcendenta, Gud, och Guds verkande i världen. Världens ordning som är Guds ordning är den ordning vi skall leva i enlighet med. Det är den naturliga lagen (naturrätten) och den gudomliga uppenbarade lagen. Ius canonici och ius civilis är de lagar som springer fram ur filosofin och teologin. Lagen har sin grund i världen och Guds uppenbarelse. Så ser vi hur filosofi, teologi, kanonisk och romersk rätt lever i symbios med varandra. Att hjälpa den enskilde att leva i enlighet med naturen och Gud är själavårdens uppgift. Rätten rör samhället, själavården den enskilde.

Politiken skall skapa och upprätthålla en rättfärdig ordning i världen. Makten är underkastad Gud. Civitas terenna lyder under Civitas Dei. Vad som är en rättfärdig ordning framgår av filosofin och teologin.

Hur går det då ihop att vara mystiker och samtidigt aktiv i teologi, filosofi, juridik och politik. Vi har en modern förebild som visar att mystiken närmast är en nödvändighet för den aktiva verksamheten. Jag tänker på Dag Hammarskjöld. Insikten om enheten med ett innersta jag bortom självet, den egna botten, är själva källan och målet med ett aktivt liv. Hur kan jag förhandla om jag inte vet att jag kan möta mig själv i den andre, möta Gud i mig och i den andre och möta Gud i mötet med medeltida terminologi. Man kan också jämföra med existentialismen där liknande tankegångar möter. Jag är dömd till frihet enligt Sartre och finner att min frihet konkurrerar med den andres frihet. Dessutom är jag beroende av den andres blick för min existens. Gränsen mellan Jag och Du suddas ut som Martin Buber pekar på. Detta var centralt i den medeltida mystiken. Petrus de Dacia och Kristina av Stommeln möttes i Kristus som är Människan i oss. Kärleken är som treenigheten ett totalt utgivande och mottagande.

Bönen, meditationen, lovsången som munken oavbrutet ägnar sig åt leder till gudomliggörandet, att munken möter Kristus i sig, i den andre och i världen. Därmed kan de andra aktiva funktionerna fullgöras. Låt Dag Hammarskjöld åter utgöra ett modernt exempel. Han möter Chou En-lai, som var oerhört mäktig, bildad och samtidigt massmördare. Dag Hammarskjöld utgår från att det finns någon att möta, någon att appellera till, Cou En-lais innersta jag, där kunde de mötas. Detta möte kunde äga rum på en rad olika plan och områden genom de bådas stora bildning. Mystiken är alltså en förutsättning för annan mänsklig aktivitet. Utan den är vi förlorade enligt medeltida syn. För att tala med Martin Buber. Om ett Du förvandlas till ett Det så upphör även Jaget att existera.

Att egna intressen står i vägen för de övriga rollerna är uppenbart. En predikant, själavårdare, teolog, filosofi, jurist, politiker, munk och mystiker tappar i trovärdighet om han har egna materiella intressen att ta hänsyn till. Att dominikanerna inte fick äga något utan skulle leva av gåvor följer med nödvändighet av de övriga rollerna. Fattigdomen är en nödvändighet, inte minst för insikten om vem Jag är och vem Du är. Hur skall jag kunna nå mitt innersta om jag inte är beredd att avstå från det yttre skalet. Mystikern går ju inte in i sig själv utan skalar bort

det som inte är jag tills bara Jag återstår, om det inte återstår något alls. En dominikan skulle säga med Petrus de Dacia och Paulus. Då lever inte jag utan Kristus lever i mig.

Dominikus själv och åtskilliga dominikaner längtade och t.o.m. sökte martyriet. Ordens historiker tror att Dominikus ville missionera i nordöstra Europa för att få gå i döden för Kristus. I själva verket är martyriet en yttersta konsekvens av allt det som sagts hittills. Den som ”anträtt färden mot sin egen botten” är som en dödsdömd. Detta gäller särskilt om färden görs i ett aktivt liv som dominikanerna gjorde under medeltiden. Dag Hammarskjöld som jag nyss citerat kan åter tjäna som ett modernt exempel på den aktive mystikern, politikern, rättslärde... I den rollen behöver man inte söka martyriet. Det infinner sig. Martyriet kan vara en kroppslig död, ibland med följeslagare (som Paul Miki i Japan eller Dag Hammarskjöld i Kongo), men döden kan infinna sig på andra sätt.

Om den andre inte ser dig uppstår missförstånd även om du ser den andre. Detta kan leda till att den andre ser dig som ett hot och vill göra sig av med dig. Beredskapen för detta ligger i ett dominikanskt liv, ja det ligger i det kristna livet och det mänskliga livet. Till alla former av martyrier måste den som funnit sitt jag vara beredd att säga ja redan innan man står inför martyriet. Detta är offret som är den yttersta konsekvensen av kärleken. Alla funktioner jag talat om är möjliga att uppfylla om offret och martyriet är en ständigt närvarande realitet.

Om detta är helhetsbilden av en medeltida dominikans kristendom, hur förverkligade de dessa funktioner och vad säger källorna?

Det som knyter samman dominikanens liv är ordens valspråk: *Contemplata aliis tradere*. Redan här syns att man knyter samman olika verksamheter till en enhet. Man inhämtar något, men enbart för att ge det vidare till andra.

De flesta dominikaner var och är prästvigda. De utbildas helt i ordens regi vid särskilda studiekloster. Ansvarig för alla bröders bildning var lektorn. Biskopen hade ingen jurisdiktion över bröderna. Hans i stort sett enda uppgift var att prästviga dem. Därefter hade de rätt att förvalta sakramenten i hela kyrkan. Samtidigt fungerade dominikanerna som själasörjare och förkunnare. Han var därvid inte knuten till en kyrka eller socken som sekularpräster utan vandrade fritt runt mellan de dominikanska klostren samtidigt som han tiggde i de tiggardistrikt som hans kloster förfogade över. Otaliga är vittnesbörderna om de konflikter detta ledde till mellan det lokala prästerskapet och dominikanerna. Dominikanerna kunde emellertid åberopa påvliga bullor. De var och är den universella kyrkans representanter.

Dessa roller; präst, förkunnare och själasörjare kräver naturligtvis bildning. Dominikaner som visat sig framstående skickades till ordens högskolor på kontinenten som Köln, Paris och Bologna. Återkomna till Sverige blev de lektorer och fick som sagt hand om de övriga brödernas bildning i filosofi och teologi. Allt detta ledde till att dominikanerna blev de bäst bildade prästerna i det medeltida Sverige, långt bättre bildade än det sekulära prästerskapet som fått sin bildning i domskolorna.

Högre juridisk bildning kunde inte erhållas i Sverige. För studier i kanonisk och civil rätt fick man resa till kontinenten, främst till Bologna. Under tidig medeltid var utan tvekan dominikanerna de främsta kännarna av kanonisk och romersk rätt. De måste ha varit omistliga i det svenska lagstiftningsarbetet, men källorna är tysta. Närheten mellan lagmännen och dominikanerna indikerar emellertid ett nära samarbete i såväl lagstiftning som rättsskipning inom civil rätt. När det gäller kanonisk rätt är det ännu tystare i källorna, men det var i Skänninge 1248, i dominikanklostret, som den kanoniska rätten infördes i Sverige. Det är knappast troligt att dominikanernas roll därmed var överspelad. Vi har några få exempel på deras närvaro när biskopar bryter mot den kanoniska rätten. Ett annat exempel är den andliga nämnden före Stockholms blodbad. Nämnden sammanträder i dominikanklostret och priorn sitter med i nämnden. Dominikanerna är ju emellertid aldrig dömande vilket kan vara en anledning till att de inte figurerar i dokumenten och då de inte är en part i en konflikt finns det ju heller ingen anledning att nämna dem i dokumentet.

Mystiken spelade dokumenterat mycket tidigt en stor roll inom dominikanorden i Sverige. Petrus de Dacia är ett tidigt sådant vittnesbörd. Teologiskt formulerad mystik möter med Mäster Eckhart i början av 1300-talet. Han var främst verksam i Köln dit åtskilliga svenska dominikaner skickades för högre studier för att sedan återvända till Sverige och leda studierna där. Den teologiskt formulerade mystiken utesluter inte den extatiska och asketiska. Henrik Suso är ett exempel på detta. Att hans mystik spelade stor roll även i Sverige visar översättningen av en av hans skrifter till svenska i början av 1400-talet. Denna tyska dominikanska mystik är på intet sätt väsensskild från teologin och filosofin. Vidsomen, Sofia, är Kristus, Gud i oss som skall uppfylla oss genom rening. Studier är alltså en form av bön, mystik, ett sätt att närma sig sanningen, dvs. Kristus. Att mystik och asketism gick hand i hand visar redan Ingrid Elofsson. Ytterligare ett tecken på dominikanernas närhet till mystiken är den heliga Birgittas nära koppling till dominikanerna. Inte minst Birgit Klockars har i sin avhandling pekat på denna koppling. Därmed är också sagt att mystiken inte utesluter politisk verksamhet utan tvärtom är källan till den som i Birgittas uppenbarelser. Genom Birgitta kom dominikanerna i själva verket att få ett enastående inflytande över svensk politik som ledde till den nationella försoningen i Vadstena i och med klosterstiftelsen.

Petrus Olofsson var visserligen inte dominikan, men han var från Skänninge och den av honom författade birgittinska tidegården är tydligen inspirerad av dominikanernas tidegård.

Källorna talar tydligt om en rad konflikter som dominikanerna är inblandade i. Det gäller inte minst konflikter mellan kloster om olika tiggardistrikt. Dominikansystraklostren var kontemplativa och kom att äga åtskilliga gårdar varifrån de fick sina inkomster. Bröderna kom också så småningom att äga en del gårdar, men inkomsten var framförallt tiggeriet. Detta gjorde dem ekonomiskt oberoende och politiskt oberoende. Därmed kunde de vara opartiska i strider om jordinnehav. Tiggeriet var naturligtvis inspirerat av Dominikus och ytterst av Kristus och det var deras frihet dominikanerna eftersträvade genom den frivilliga apostoliska fattigdomen. En andlig frihet som innebar politisk och ekonomisk frihet och som tjänade dominikanernas övriga roller. Fattigdomen är alltså ett avgörande moment i dominikanernas liv som munkar. De är visserligen inte munkar i egentlig mening, men lever som munkar bortsett från stabilitas loci. Konventen var kloster eller rättare sagt konvent i städerna. Arbetet var inte jordbruk utan studier och predikan. Det nya var just contemplata aliis tradere. Det andliga arbetet riktade sig till Gud i mötet med människor. Ett liv som i modern tid formulerats av Martin Buber i "Jag och Du". Munklivet fick hos dominikanerna en helt ny aspekt som även framkommer i Thomas ab Aquinos aristoteliska filosofi där världen inte längre är platonskt dualistisk utan en. Det är i denna enda värld som mötet med Gud äger rum. Vi skall inte söka Gud i en annan värld utan i vår värld. Detta är ju lika mycket en urkristen syn. Inkarnationen innebär ju att Gud är här. Människan möter Kristus i den andre. Dominikanerna gör inget annat än att återinföra det apostoliska livet, även teologiskt. Att bröderna skall vara på vandring bland folk blir närmast en självklarhet. Att stabilitas loci övergavs var en nödvändighet.

Till sist är vi framme vid den svåraste uppgiften i ett dominikanskt och kristet liv, martyriet. Vi vet genom ordenshistorien att Dominikus och hans tidigaste efterföljare drömde om och sökte martyriet. Vi vet också att flera dominikaner fick utstå martyriet som kättare p.g.a. sitt sanningssökande. Martyr och vittne är emellertid inte bara den som fått vittna med sitt blod. Martyr är även den som själsligen dött för Kristus. "Nu lever inte mer jag utan Kristus lever i mig." Detta ofta osynliga martyrium är ett apostoliskt ideal. Den dominikanska mystiken handlar just om detta. Att dö för och i Kristus. Brödernas anonymitet vittnar om detta. Med renässansen kommer något helt annat, då blir individen central. För dominikanen är jag Kristus som dör på Korset i mötet med den andre, av kärlek till Gud och människan. Det senare eftersom Gud och människan är oskiljaktigt förenade.

Härmed har jag försökt teckna en bild av dominikanordens verksamhet i Sverige under medeltiden. Ordens roll kan inte överskattas, inte heller betydelsen av dess försvinnande 1529. Hur lyckades Gustav Vasa uttradera orden på bara ett par år? Vi känner några få bröders öden, men vad hände de flesta? Gick de in i sitt martyrium eller var orden redan innan så försvagad att den bara upplöstes. Om det senare var fallet, varför ägnade Gustav Vasa sådan kraft åt att smutskasta bröderna? Kungens totala förakt för de dominikanska klostren vittnar våra källor om, inte minst skövlingen av svartbrödraklostrets kyrkogård i Stockholm.

Här har jag ägnat en av tiggardorderna stor uppmärksamhet. Den andra tiggardorden är knappast nämnd i arbetet, Franciskanorden. Franciskanernas roll var en helt annan och är värd ett eget studium. Här nöjer jag mig med att peka på franciskanernas nära band med kungamakten, inte minst under Magnus Ladulås tid. Dessutom riktade sig den franciskanska missionen inte minst till den allmogen i städerna. Nämnvärt är också att vi här ser två grupperingar i det svenska medeltida samhället, det världsliga frälset å ena sidan och kungamakten och allmogen å den andra. Det var inte så att ordnarna delade upp Sveriges städer mellan sig. I flera städer fanns såväl dominikaner som franciskaner: Halmstad, Lund, Lödöse, Skara, Stockholm, Visby, Viborg. Ordnarna har haft helt olika funktioner och franciskanerna var huvudsakligen inriktade på förkunnelse och själavård bland mindre bemedlade.

Ättartavlor

Ättartavlorna utgår från den syn på begreppet ätt som framkommer i kapitlet ätt. Utan att ha de medeltida släktförbindelserna klart för sig blir medeltiden obegriplig. Ättartavlorna kan synas så informationsrika att de blir oöverskådliga. Tanken är att läsningen av uppsatsen skall ske parallellt med upprepade släktskapsstudier i ättartavlorna. Där en ättartavla slutar börjar nästa så att namn i slutet av en ättartavla vanligen återfinns i nästa.

Uppkomlingsätterna Oxenstierna och Vasa börjar emellertid utan närmare samband med tidigare ätter.

Förkortningar i ättartavlorna:

k = kung

k. N. = kung av Norge

k. Dk. eller k. D. = kung av Danmark

d. = död

g.m. = gift med

Vertikala och diagonala linjer markerar barn.

Horisontella linjer markerar äktenskap.

Kartor

De historiska slättsjöar som är viktiga för att förstå det vikingatida och medeltida Östergötlands historia har ritats in på en modern karta. Samtliga sjöar har av skäl som framgår av uppsatsen givits en vattennivå om 100 m.ö.h.. Härmed förklaras västra Östergötlands topografi. P.g.a. 1000 års odling måste strandlinjen anses vara ungefärlig. Strandlinjerna har säkert varit mer oregelbundna än vad som framgår av kartorna.

Karta 1: Kartan förklarar traktens topografi med all önskvärd tydlighet. Alvastras läge blir begripligt liksom kyrkplatserna (tidigare stormannagårdarna). Gårdars namn som Broby söder om sjön får sin förklaring.

Några oklarheter återstår. Inte minst runt Ålebäckens utlopp i Vättern. Är bäcken helt enkelt ett resultat av Alvastra klostrets sjösänkingsföretag och kvarnverksamhet eller är bäcken Tåkerns gamla utlopp. Mot det talar att Sverkerskapellet skulle hamna under Tåkerns utlopp.

Karta 2: Hogstadsjön nämns i Rimkrönikan och får med utgångspunkt i Tåkerns forntida vatennivå den utsträckning kartan visar. Härmed skapas stor klarhet när det gäller topografin. Sjön förklarar dessutom Skänninges namn.

1000 års jordbruk har säkert utjämnat höjdskillnader. Skrukeby och Högby gamla kyrkplaster låg säkert vid ett par av sjöns vikar. Norr om sjön är höjdskillnaderna väldigt små varför sjöns utsträckning här är osäker. Det är inte uteslutet att detta sjösystem haft kontakt med Kälven. I så fall skulle Vadstena gård ligga i det närmaste på en ö vilket i sin tur skulle förklara Vadstens läge som ett lås för söderifrån kommande trupp vilket i praktiken var den enda framkomliga vägen in mot centrala Östergötland och Mälardalen.

Karta 3: Kälven band samman kyrkplatserna ten, Kälvesten och troligen Styra. På andra sidan Stenkumlaåsen möter ett nytt sjösystem. Kälven förklarar Frebergas kvarnar. Odlingen har gjort strandlinjen osäker på flera håll vilket kräver ytterligare forskning.